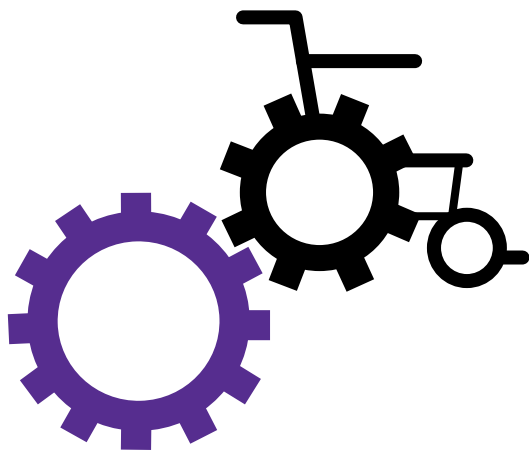

Ина Димитрова

**Живот с увреждане
в „трудовата утопия“:**
образи на продуктивизма

КОЛЕКТИВ ЗА
ОБЩЕСТВЕНИ
ИНТЕРВЕНЦИИ

**Живот с увреждане
в „трудовата утопия“:**

образи на продуктивизма

Ина Димитрова

Тази публикация е възможна с подкрепата на Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, със средства на Министерството на външните работи на Германия. Тази публикация или части от нея могат да бъдат използвани безплатно, стига коректно да бъде упомената оригиналната публикация.

Тази книга не е предназначена за търговски цели и нейната продажба и/или препродажба е забранена.

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG

Живот с увреждане в „трудовата утопия“:

образи на продуктивизма

Ина Димитрова

**КОЛЕКТИВ ЗА
ОБЩЕСТВЕНИ
ИНТЕРВЕНЦИИ**

София, 2019

**Живот с увреждане в трудовата утопия:
образи на продуктивизма**

 Автор Ина Димитрова
Коректор Антон Колев
Корица Павел Янчев
Оформление Мадлен Николова

ISBN 978-619-7219-25-8

Колектив за обществени интервенции, София, 2019

download koibooks.novilevi.org

**Признание Некомерсиално-Без производни 4.0
Международно**

Съдържание

Увод	9
Жестоки обещания, продуктивност и труд	9
Продуктивистки етос и живот с увреждания	16
Структура и ограничения на анализа	19
I. Увреждане и капитализъм	22
Ефекти на индустриализацията върху живота с увреждане	23
Два леви активистки проекта: труд или подпомагане	27
II. Социалистически продуктивизъм: „всекиму според труда“	31
„Възвръщане към труд“: социалистическо дисциплиниране на инвалидите	35
Социалистическата „инвалидна йерархия“	40
III. Локални „възли“ на жесток оптимизъм и ненавистта към техния провал	46
„Вложение“	48
„Паразитиране“	52
Фрагментации	54
Инициативата „Оле мале“	57
IV. Отвъд „трудова утопия“?	63

Бих искала да изкажа дълбоката си благодарност към всички, които отделиха време и усилия, за да ми съдействат на всеки един от етапите на това изследване. На първо място това е Теодор Младенов и тук няма как да изредя всички имплицитни и експлицитни влияния и форми на подкрепа, за които съм му задължена. Благодаря искрено на Росен Люцканов, Галина Гончарова, Жана Цонева, Георги Медаров и Огнян Касабов. Истинска привилегия е да не бъдеш изоставен сам с текста си. Благодаря на Мадлен Николова и Павел Янчев за прецизната работа по окончателното оформление на текста и корицата.

Ина Димитрова

Увод

Жестоки обещания, продуктивност и труд

Днес (но съвсем не от днес) всички добре знаем, че трябва да работим. Това обаче не стига – трябва да желаем да работим и се чувстваме виновни и непълноценни, когато него правим. Но за да знаем това толкова добре, за да го желаем толкова силно и да чувстваме такава вина, се разгръщат цели идеологии, функционират индустрии и експертизи, разработват се и се налагат държавни политики, мобилизират се безброй тактики, които да ни накарат да копнеем по съблазняващия образ на неуморно работещия, предприемчив, независим и продуктивен гражданин. Съответно, те функционират и за да порицават, унизяват и стигматизират всеки, който по някаква причина не постига този идеал за „смислен“ човешки живот.

Отмерването на продуктивността и полезността обаче, не е просто начин да разпределим ценността си като човешки същества в спектър, простиращ се от най-успелите до най-неуспелите в преследването на описания желан образ. По-важно е, че продуктивността се превръща в изискване и съблазън, а накрая - и в критерий за това кой колко и каква подкрепа заслужава в замяна: само ако сме инвестирали достатъчно, имаме право на легитимни искания по отношение на обществото и държавата. Така в основата на съвместното ни съществуване очевидно се полага една по същността си логика. Нейната прекомерно експанзирала форма днес мнозина коментатори идентифицират като неолиберализъм.

Този тип рационалност днес ефективно управлява не малко общества, сфери и жизнени светове, тъкмо втъкавайки в най-интимните ни зони на идентичност описания по-горе образ на независимия, предприемчив и продуктивен гражданин, задавайки един дневен ред, произвеждащ печеливши и губещи.¹ Последните могат да бъдат изоставени и лишени от подкрепа, доколкото олицетворяват провала на всички желани качества на гражданина. Те нямат бъдеще в неолибералния ред, защото са се оказали неспо-

1 Вж. Goodley, D. (2014). *Dis/Ability Studies: Theorising Disablism and Ableism*. New York: Routledge.

собни да инвестират, включително да капитализират себе си през труда си. Така те са обратното на онова, което се изисква – не-продуктивни, безполезни, зависими. И тук има още един ключов ход – те са такива най-вече по своя собствена вина - просто не са били достатъчно активни, предприемчиви, изобретателни и изпълнени с решимост. Следователно, обществото не им дължи нищо.

Представяйки подобна логика за естествена даденост, неолибералната рационалност проявява удивителното умение да ни кара да вярваме, че несиметричната икономическа динамика, произвеждаща в крайна сметка фундаменталното различие между полезен и безполезен живот, между богатство и нищета, е един привлекателен, прогресивен и модерен обществен ред.² Ние не просто вярваме в така конструираната идея за справедливост, а доколкото всеки нормативен режим действа и бива усвояван през политики на емоциите, неолибералният ни привързва към императивите на продуктивния живот - кара ни да го желаем и да се чувстваме добре, когато можем да им отговорим и зле, когато не го правим. Иначе казано, ефективно ни управлява, имплантирайки в нас желанието да постигнем точно този вид продуктивна идентичност, за която ни се казва всеки ден по различни начини, че е достъпна за всеки, стига да я иска достатъчно силно и да влага в нея всичките си сили. Това я превръща в обещание за добър, достоен и полезен живот, принципно постижим за всички. Но тъй като нещата просто не стоят така и тя не е принципно постижима за всеки, който я желае достатъчно силно, това обещание има множество жестоки ефекти³. В този смисъл, то е безмилостна „квасисделка“, защото изцежда максимална продуктивност, и така отнема много от всички, без да гарантира нищо.

Продуктивният труд постепенно се среща с и завзема все повече от личното ни пространство, време и идентичност; обвързва се не само с икономическата необходимост, но и с усещането ни за достойнство, процъфтяване, с доброто здраве. През последните години във Великобритания например, се появили любопитни документи. Два от тях са наречени „Подобряване на живота. Бъдещето на труда, здравето и увреждането“ (2016, 2017).⁴ Принципът, на който са подчинени, гласи: „Способността да впрегнем уменията, талантите и индивидуалния принос на всеки трябва да стои в центъра на

2 McRuer, 2012, цит. по Goodley (2014: 138).

3 Вж. Berlant, L. (2011). *Cruel Optimism*. Durham: Duke University Press.

4 Department for Work and Pensions, Department of Health and Social Care, The Rt Hon David Gauke MP, and The Rt Hon Jeremy Hunt MP. (2017). *Improving lives: the future of work, health and disability*. Достъпно на: <https://www.gov.uk/government/publications/improving-lives-the-future-of-work-health-and-disability>.

всеки успешен икономически план. Но добрата работа ни носи много повече от силна икономика. Тя поддържа доброто здраве. Съдейства да сме здрави – психически и физически. Дава ни възможност да сме икономически независими, предоставя ни повече избори и възможности за осъществяването на другите ни жизнени амбиции“.⁵

За да укрепят и увеличат продуктивността на служителите си, корпорациите мобилизират истинска индустрия - множество мерки, стратегии, програми, нововъведения, които трябва да накарат служителите да се чувстват добре и в нарастваща степен да идентифицират труда си в корпорацията със своята автентична идентичност, с онова желано себепостигане, което трябва да донесе удовлетворение и щастие. В крайна сметка, ясно е, че най-ефективната стратегия е трудът да колонизира жизнените ни светове по начини, които ни харесват, които приветстваме като истинска грижа за нас, които съумяват да ни донесат не само възможност за още потребление, за още усилване на работната ни сила и съответно, за още труд⁶. Затова корпоративната култура се ориентира към все по-плътното навлизане във все повече сфери от живота на служителите, които можем да наречем „лични“ – грижа за здравето, насочена към превенция, грижа за тялото и външния вид, борба с лошите навици, програми, „работа-и-семејство“, осигуряване на психотерапия, на семейно консултиране, на места за спорт и т.н. Внедряването на холистичните идеологии в корпоративната култура, както и на грижата за човешките ресурси под формата на програми за личностно израстване е процес, който се разгръща интензивно през 80-те години насетне в САЩ.⁷ Днес корпорациите активно предлагат програми, наречени „workplace wellness“.⁸ Несъмнено те са продукт на факта, че сред служителите все по-сериозни стават проблемите със стреса,

5 Пак там.

6 Прекрасен анализ на „желанието да се работи невъзможно повече“ е статията на Тодор Христов (2015). Да работиш до смърт. Конкуренция и сигурност. *Критика и хуманизъм*, 44(1), сс. 7-27.

7 Вж. например, Кюркчиев, С. (2019). *Психологически експертизи и грижата за себе си*. София: Изток-Запад. Тази корпоративистка мода, разбира се, не приключва тогава – днес новата голяма индустрия е многомилionenния бизнес, наречен „mindfulness“, вж. Doran, P. (2018). *McMindfulness: Buddhism as sold to you by neoliberals*. Достъпно на: <http://theconversation.com/mcmindfulness-buddhism-as-sold-to-you-by-neoliberals-88338>. Една от най-новите критики: Purser, R. (2019). *McMindfulness: How Mindfulness Became the New Capitalist Spirituality*. London: Repeater.

8 Вж. също Цонева, Ж., Медаров, Г. и М. Николова. 2018. *Експлоатация и съпротива. Трудът в три подизпълнителски бранша*. София: КОИ.

неудовлетвореността, психичните заболявания и т.н. „Скъпо е да се чувстваш зле - независимо дали под формата на отказ от страна на работодателите да инвестират усилия, на нарастване на отсъствията от работа, на забавяне на продуктивния процес или на влошено взаимодействие с клиентите. Оценки на Галъп сочат, че отказа на служителите да полагат усилия (disinvestment) струва на американската икономика 550 милиарда долара на година.“⁹ Компаниите се опитват да поправят нещата с мотивационни разговори, успокояващи медитации в обедната почивка, фитнес програми, съвети за хранене и т.н.

Стимулирането на продуктивността сред лицата, които по различни причини са извън пазара на труда, е другата голяма задача и ниша, която се формира в контекста на тези процеси. Повечето реформи на системата за социална защита от 80-те години насетне са насочени към подобряване на перспективите за наемане на работа на безработните и реинтегриране в системата на платения труд възможно най-бързо. Тази промяна се описва като изместване от подпомагане (welfare) към благосъстояние през полагане на труд (workfare) и подкопава представата, че гражданите имат право на социална подкрепа, просто защото са в крайна нужда. Все повече се залага на пазарно-ориентираните социални политики, фокусът е върху стимулирането на труда и ценностите, свързани с него, както и върху задължителното търсене на работа. Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, Международният валутен фонд и Европейската комисия приветстват тези политики като подобряване на „оползотворяването на труда“ (labour utilization).¹⁰

Социалната подкрепа трябва да бъде заслужена или „спечелена“ с труд – за бизнеса, за работодателни или социално-предприемачески организации, държавни институции и т.н. Подобни схеми обхващат с допълнителни и задължителни дейности, като тренинги за повишаване на мотивацията или за формиране на умения например, включително умения за себепрезентиране пред бъдещи работодатели. Тези механизми за трудова мобилизация, най-вече на безработни за дълги периоди от време лица, на самотни родители, на хора с увреждания и т.н., придобиват все по-централно място през последните десетилетия. В САЩ например, печална известност има т.нар. подход на „суровата обич“ (tough love) към живеещите в бедност, който консервативните кръгове и свързаните с тях тинк танкове и академични фигури традиционно подкрепят и налагат. Той е се основава на същата логика – работата и продук-

9 Frayne, D. (2019). *The work cure. Critical Essays on Work and Wellness*. PCCS Books, с. 9.

10 Вж. Hermann, Ch. (2015). *Capitalism and the Political Economy of Work Time*. New York: Routledge, с. 174.

тивността са единственото решение за слагане на край не просто на нищетата, а на „културата“, която я увековечават, а именно на културата на зависимост, на желанието и готовността да „лежиш на чужд гръб“. По този начин структурните причини за бедността се губят от очи и биват индивидуализирани и деполитизирани.

Именно в подобна реторика и през хитри, премислени въздействия върху рамкирането на идентичностите, които желаем, и на онези, които ненавиждаме и които ни плашат, изкрystalизират образите на губещите в надпреварата. В различните социално-исторически контексти, различни групи се сдобиват с този образ на „паразити“ – бежанците, ромите, хората с увреждания, самотните и бедни майки и т.н. Тяхната социална ситуация провокира морализираното отвращение на продуктивните граждани. Така идеите за човешка ценност и за гражданство като морални категории фактически се пресичат с и все повече съвпадат с икономическото схващане за (не)зависимост и продуктивност.¹¹

Несъмнено, тази фундаментална вяра, а именно, че работата, разбираана като платен, производителен труд, е нещо, което ни носи единствено благоденствие, осигурява ни човешко процъфтяване, полезна е за нас във всяко отношение и т.н., несъмнено има много превъплъщения и употреби и понастоящем, и в исторически план. Внезапният, зрелищен възход на труда от презряното дъно до най-високото място в йерархията на човешките дейности, както отбелязва Хана Аренд, е продукт на многолика „идеология на труда“. Тя е елемент от различни социално-политически и културни контексти, в които водеща роля при усвояването на тази идеология поемат различни институции – религия, работодатели, философи, икономисти, научни организации и т.н. Вероятно най-често споменаваният пример в това отношение е т.нар. „протестантска етика“ – нормативен ред и рационалност, в които, според Вебер, калвинизмът изиграва ключова роля за изграждането на капитализма. Любопитна илюстрация е и модусът на съпротивата от страна на бизнеса срещу намаляването на работния ден през 20-те години в САЩ. Целта е обикновеният работник да бъде убеден, че това е основната му човешка потребност: „[Представителите на бизнеса] наричат работата ,радост‘, ,решаващ фактор за човешката еволюция‘, ,чудо‘, ,достойнство‘, ,американската тайна‘, ,лек срещу умствената умора‘, ,изграждане на характера‘, ,приключение‘, ,една по-забавна игра‘, ,извор на духовна пробуда‘, ,създател на трудови светци“.¹² Социалистическият контекст може да ни пред-

11 Вж Fraser, Nancy, and Linda Gordon. (1994). *A Genealogy of Dependency: Tracing a Keyword of the U.S. Welfare State*. *Signs* 19(2), сс. 309-336.

12 Hunnicutt, B. (1988) *Work Without End*. Philadelphia: Temple University.

ложи многобройни свидетелства в същия дух. Но проследяването, дори схематично, на трансформациите на природата на трудова идеология и на стратегиите, чрез които тя работи и е ефективна, не е възможно тук. За целите на настоящият анализ достатъчно е да имаме предвид мощното наследство в това отношение.

Това колонизиране на жизнените ни светове, на умовете и желанията ни от труда неведнъж е било обект на критика. От една страна имаме борбите на активисти, синдикати, леви критици и т.н., които постоянно акцентират върху болезнената нужда от повече справедливост по отношение на заплащането и в рамките на взаимодействие между работодатели и работници, от повече сигурност на работното място, повече права за работещите и т.н. Тези битки съвсем не са спечелени и ситуацията на твърде много хора е толкова тежка, че възможността за участие в пазара на труда изглежда дори не просто необходимост, но и лукс, нещо, за което те наистина мечтаят. Това, обаче, не означава, че не трябва да се опитваме да проблематизираме и историзираме самото върховенство на труда като най-важния човешки принос в културния, морален и политически живот на съвременните индустриализирани общества.¹³

Накрая две важни уточнения. Дотук се споменаха множество понятия без да бъдат дефинирани и вероятно за внимателния читател това изглежда като произволно прескачане между или необосновано смислово сдвояване на понятия или феномени. Имам предвид ключовите – „работа“, „труд“, „продуктивност“, „ползност“ и по-еднозначно морализираните им съответствия като „(не) заслуженост“ и „(не)зависимост“. Задачата по дефиниране и аргументиране на употребата точно тези понятия е необятна, особено за мащабите и целите на настоящия анализ. Затова предпочетох да направя това уточнение именно в края на тази част от увода. Надеждата ми е, че дотук вече съм успяла да активирам поне отчасти един „гешалт“, смислова матрица, което евентуално би могло да спести за целите на този текст задачата по дефиниране. Тази матрица е идеологията на труда, на това задължително и задължаващо ни „работене“, през което се вписваме в системните изисквания. Това не е трудът, мислен като творчество, радост, удоволствие, като уникално сдвояване с „оръдията на труда“, като свободен избор, като ненужна и неносеща никому полза или стойност дейност, с която самоцелно сме се заели, просто защото така искаме. Това е, както казва Андре Горц, „трудът в икономически смисъл“ – обмен на определено количество продуктивно време срещу заплащане. Така „идеологията на труда“ реферира към ситуацията на принуда към продуктивна дейност в рамките на пазара, отказът от която

Press, цит. по Frayne, D. (2015). *Refusal of Work*. London: Zed Books.

13 Вж. Frayne, D. (2015). *The Refusal of Work*. London: Zed Books.

може да бъде привидян като жест на съпротива и субверсивност.¹⁴

Второто уточнение е свързано с неолибералния контекст, с който започнах този увод. Както посочените току-що основни понятия, така и „неолиберализмът“ е пределно голяма, комплексна и спорна тема. Затова ще обобщя онези негови - отчасти маркирани дотук - специфики, които имат пряко отношение към предмета на настоящето изследване.¹⁵

Този тип политическа рационалност залага на икономически стратегии, които все по-силно излагат на силите на пазара работещите и институциите, отслабват защитните социални механизми на държавата, ограничават ефективността на колективните форми на съпротива, укрепват проиндивидуалистичните регулации и т.н. Съответстващата на подобна ситуация идеология на труда насърчава предприемаческия дух, ученето през целия живот, трансферируемите компетенции, гъвкавостта, постоянната бдителност, насочена към това да инвестираме в себе си и в бъдещето си по възможност най-ефективен начин, уменията за себепрезентиране и себепромотиране като човешки капитал. Този неолиберален персонаж гледа на себе си като на индивидуален продукт, който се самосъздава и оптимизира, за да се продаде успешно. И доколкото вече няма общество, казва този наратив, а държавата вреди и следва да се оттегли от повечето сфери, той трябва да поеме изцяло грижата за себе си и за социалната справедливост. Така протича трансформирането на социалните отговорности в индивидуални рискове и липса или недостиг на лични качества. По-горе описаният персонаж започва да се оценява морално според способността му да „се справя сам“ и да създава стойност.

14 За настоящия формат не е нито възможно, нито уместно да се залавям с огромната тема около различните смисли, природата, измененията, бъдещето, изчезването на труда и съответно на продуктивността, потреблението, свободното време и т.н., както и да реконструирам ключови автори и концепции. Ще се огранича с препратка към една публикация на НЛП и Анарес, посветена на автономизма – перспективата, за която трансформациите, борбите на, за и срещу труда са централни. Вж. Панайотов, Ст. и Н. Кърков, съст. (2013). *Автономизъм и марксизъм*. Анарес.

15 На същите специфики, но по много по-детайлен и фокусиран начин, е посветено чудесното изследване: Медаров, Г., Цонева, Ж., Христов, М. и О. Касабов. (2015). *Предприемачески дух и прозрачни предприемачи. Експертно знание, неолиберално управление и социално страдание*. София: КОИ.

Щом подобна схема превземе както официалните дискурси по отношение на хората с увреждания, така и самите ни субективности (и на „увредените“, и на „неувредените“), пред нас се разгръщат най-общо два сценария. В първия хората с увреждания добре знаят, вярват и желаят да станат онези индивидуалистични, предприемчиви създатели на стойност, способни да се грижат сами за себе си. Така те се нареждат до печелившите в неолибералния ред. Нещо повече, те още по-мощно го утвърждават, защото са съвършеният пример, че няма значение какъв си и откъде тръгваш, за да успееш – редът е толкова справедлив, че не се интересува от изходните условия, а само от усилията („инвестициите“) по пътя. Вторият сценарий се интересува от губещите, от „паразитите“ – те могат да бъдат оставени да умрат (както реално се случва във Великобритания през последните години на строги икономии по отношение на социалната помощ за хора с увреждания) или пък може да бъде капитализиран страха от различието им. Последното се случва през множество практики, всичките предлагащи индивидуални решения, а не социални промени – от създаването и неимоверното разрастване на пазара за какви ли не терапии (процес, който си струва да бъде изследван в България) през генетичните услуги, които ни „гарантират“ здраво потомство, до колосалната биотехнологична индустрия, насочена към „пълно“ преодоляване на уврежданията и „подобряване“ на човека.

Продуктивистки етос и живот с увреждания

Всичко казано дотук искаше максимално схематично да илюстрира дълбочината и повсеместността на измерването на човешката ценност през императивите за продуктивността, полезността, заслужеността. За краткост ще наричам този морализиран пласт на простия факт, че трудът е колонизирал жизнения ни свят, „продуктивистки етос“.¹⁶ Продуктивизмът може най-общо да се определи като идеологическа рамка, в която работата, разбирана като платен труд, има ключова роля. Трудът не е просто неутрална дейност по производство, а е трансформиран в един цял морален свят на дълг, поквара и добродетел: той определя дали индивидите ще се чувстват полезни или оценени социално и придобива компулсивна мощ, т.е. става водеща емоционал-

16 Giddens, A. (2007). *Between Right and Left: the Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press, с. 175.

на или мотивационна сила извън контрола на отделния човек.¹⁷

Този толкова мощен нормативен режим е предизвикателство и проблем по различни начини за всички ни, но вероятно няма да е пресилено, ако кажа, че по отношение на хората с увреждания той ражда фундаментални дилеми на множество нива.

Един ключов аспект е проблемът за най-адекватното разбиране и организиране на тяхната потенциална продуктивна сила и съответно, за начините за включването им в системата на платения труд. По тази линия, през последните години съществува силен натиск в редица държави към приемане на политики, които да ги „активират“ – например ограничаване на достъпа до и размера на различните форми на социална помощ (benefits), установяване на зависимост между получаването на такива помощи и полагането на усилия за намиране на работа в най-кратки срокове, както и за трансформиране на критериите за експертна оценка, така че повече хора да бъдат институционално определяни като „работоспособни“.

Тази тенденция се утвърждава през проблематизирането на възможните икономически и социални ефекти от „прекомерно щедрите“ социални политики в сферата на уврежданията. В подобно проблематизиране вече повече от десетилетие участват такива организации като МВФ и ОИСР.¹⁸ Въпреки усилията обаче, оценките са еднозначни. Парадоксално, но при все по-активната политическа намеса, утвърждаваща „възвръщането към труд“, процентът на работещите лица с увреждания не се е променил значително.¹⁹ Огромна част от хората с увреждания, дори в развитите страни, живеят в бедност.²⁰

При все това, много хора с увреждания се идентифицират

17 Пак там. За „продуктивизма“ вж. също Mladenov, T. (2015). Neoliberalism, Postsocialism, Disability. *Disability & Society*, 30(3), сс. 445- 459; Mladenov, T. (2017). From State Socialist to Neoliberal Productivism: Disability Policy and Invalidation of Disabled People in the Postsocialist Region. *Critical Sociology*, 43(7-8), сс. 1109-1123.

18 Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2003). *Disability programmes in need of reform*. Paris: OECD. OECD. (2009). *Sickness, Disability and work. Keeping on track in the economic downturn*. Paris: OECD. International Monetary Fund (IMF). (2011). *The challenge of public pension reform in advanced and emerging economies*. Washington, DC: IMF.

19 Roulstone, A. and C. Barnes, eds. (2005). *Working Futures? Disabled People, Policy and Social Inclusion*. Bristol: The Policy Press.

20 За изследвания на връзката между живот с увреждане, неравенства и бедност, вж. напр. редица публикации на Б. Ивков.

и оценностяват през доминиращия етос на задължително участие на конкурентния пазар на труда. Несъмнено, тук практически значение има и простият факт, че икономическата независимост е важна по отношение на усещането ни за лична автономия изобщо. Както и другият прост факт - че прекалено дълго и прекалено еднозначно хората с увреждания са били считани за „бреме“ в не един смисъл, но винаги и най-вече в икономически. Затова е разбираемо, че участието в продуктивния труд е един от най-очевидните и най-недвусмислени начини да се отърсят от тази натрапена им идентичност. Последната устойчиво присъства в най-популярната публична реторика именно покрай необходимостта от легитимация на политиките на строги икономии. Морализирането на „вложението“ и „възползването“ е традиционен политически ход. Още през 1978 г., британският премиер Маргарет Тачър въвежда опозицията „работещи“ и „лентяи“, която стабилизира стереотипа за нуждаещите се от подпомагане като мързеливци. В САЩ, републиканецът Пол Райън по същия начин раздели хората на „създаващи“ (makers) и „взимащи“ (takers). В много общества в момента протича процес по стигматизиране и демонизиране на социалните помощи изобщо, на хората с увреждания като „паразити“, безделници, „фалшиви инвалиди“, които само се възползват от системата.²¹

В тази изключително сложна констелация от фактори – силна продуктивистка идеология, активистко наследство, залагащо на труда като форма на социална интеграция, неработещи политики за включване на хората с увреждания в системата на платения труд, бедност и мерки за строги икономии – не е лесно да се взимат принципни решения относно най-адекватното позициониране на живота с увреждане в света на труда. Целта ми тук не е анализ на отношенията между увреждания и политики, свързани с платения труд и въпросите за достъпността, бариерите, стимулирането на работодателите, постигането на равенство, начините за задържане на тези хора на работа, връзката със системата на социална помощ и т.н.

Във фокуса е продуктивизмът в различните му превъплъщения и употреби в контекста на живота с увреждане понастоящем в България. Той ясно се открий в продължаващите повече от година активистки усилия, дискусии и публични сблъсъци в това

21 За ситуацията във Великобритания вж.: Ryan, F. (2019). *Crippled: Austerity and the Demonisation of Disabled People*. London: Verso. За по-общ поглед към тази реторика в България отново препоръчвам: Медаров, Г., Цонева, Ж., Христов, М. и О. Касабов. (2015). *Предприемачески дух и призрачни предприемачи. Експертно знание, неолиберално управление и социално страдание*. София: КОИ. Вж. също Григорова, В. (2016). *Бедни срещу бедни*. София: КОИ.

поле и осезаемо присъства в самоописанията на грижещите се за деца с увреждания. Целта ми е да покажа колко дълбока се оказва тази нагласа в България, как еднозначно изкристализира в публичното говорене и рамкиране на живота с увреждане и колко жестока и вредна може да бъде ако остане единствена легитимна активистка реторика. Тук морализираният режим, който изисква продуктивност и я превръща в съблазняващо обещание, се оказва структурираща рамка, интернализирана от самите хора, чиито животи са дълбинно свързани с увреждането (самите хора с увреждания или онези, които полагат основните грижи за тях), през която те категоризират социалния свят и типовете субективности.

Структура и ограничения на анализа

Особено важно е тези локални феномени да бъдат ситуирани в една по-широка историческа перспектива на западния активизъм, за да имаме все пак пред очи реални свидетелства за това какви активистки стратегии и приоритети са функционирали успешно в различните социално-политически фази и контексти. Този аспект се тематизира най-вече в първата част и в заключението, където допълнително се демонстрира защо е налице дълбока проблематичност, когато трудът се фаворизира като най-ефективно средство за социално освобождение на хората с увреждания. Наред с това, едно детайлно и максимално съдържателно разглеждане на днешния „продуктивистки етос“ в България, които дотук свързах единствено с неолиберализма, изисква внимание и към наследството ни от социализма. Силният фокус върху труда и продуктивно съществуване на индивида, гарантиращи му признание като пълноценен член на обществото, може да се проследи назад до социалистическото управление на категорията „увреждане“, тогава „инвалидност“. Социалистическият продуктивизъм е обект на нарастващ изследователски интерес. Тук се надявам да добавя повече конкретни гласове от социалистическия период в България и това е целта на втората част.

Третата част отразява водещите рамкирания, мобилизирани от активистите и в личните разкази на майките на деца с увреждания, и ще обсъди критично ефектите от тях. Изводите ми почиват на два корпуса от данни. Първият се състои от текстуални материали като публични изявления и изказвания, статии в медиите и онлайн дискусии (основните Фейсбук групи, в които се коментират протестите и законодателните промени в полето на уврежданията като „Системата ни убива“, „Системата ни убива – национални протести за реформа за хора с увреждания“, профилите на основни фигури, застанали от една или другата страна на възникналите разделения) – всички те са в контекста на протестите на родители

на деца с увреждания и противоречията между различните общности и организации на хора с увреждания.²² Вторият тип данни са извлечени от биографични интервюта и фокус групи с майки на деца с увреждания, проведени в периода 2017-2018²³. Тук можем да видим едно, според мен, до голяма степен спонтанно „изникване“ и споделяне на образите на „продуктивността“, на негативната му страна – „бремето“ или „паразитирането“ и на императива на труда. Тези образи формират един от най-осезаемо присъстващите „възли“ в интервютата и важното е, че се появяват, без да бъдат провокирани от въпроси, подканящи да се коментира в подобен дух или с подобна реторика. Като специален случай се спирам на рамкирането на работата в инициативата „Оле Мале“.

Преди да продължа по същество бих искала да направя три уговорки, които допълнително стесняват фокуса на анализа. Първата е, че изказаните тук наблюдения, тези и коментари не подценяват значимостта на личното усещане за ползност и продуктивност, схванати широко, независимо дали става дума за хора с или без увреждания. Но, „схванати широко“ означава тъкмо, че те не трябва да бъдат свеждани до икономически, капитализиран принос. В името на по-добра понятийна диференцираност, можем да разграничим „продуктивизъм“ и „продуктивност“, като второто ще праща към създаването на нещо ново или ценно без икономическа мотивация и в този смисъл може да се каже, че прекомерният продуктивизъм задушават продуктивността.²⁴ В този текст, обаче, няма да се придържам към това разграничение и ще следвам активистите и респондентите, които използват няколко различни думи и фрази, с

22 От 2012 г. всяка година родители (най-вече майки, поради което в последната си фаза начинанието стана известно като „протест на майките“) на деца с увреждания организират протест, чиято цел е да се направят ключови реформи, които да осигурят лична помощ, приближаване до модела на независимия живот, редуциране на символната, административната и практическата тежест на медицинския модел и т.н. По отношение на различни елементи от тази обща визия, но най-вече срещу идеите за реформиране на медицинската експертиза твърдо застанаха национално представителните организации на и за хора с увреждания. Така през пролетта на 2018 г. имаше два големи протеста – „на майките“ и на националнопредставителните организации на и за хора с увреждания; след това майките организираха четиринадесетдневен палатков лагер. По време на палатковия протест и след това настъпи разцепление и сред майките.

23 В рамките на проект „Поколенчески модели за справяне с житейски кризи: биографични, социални и институционални дискурси“.

24 Вж. Giddens (2007: 180).

които изразяват логиката на обмена, характерна за продуктивизма.

Също така, второ, нямам никакво намерение да подценявам значимостта на труда за социалното включване на хората с увреждания и техните близки, както и значимостта на борбите за допускане до платен труд в рамките на движението за права на хората с увреждания (disability rights movement). „Правото „да не се работи“ не означава хората с увреждания да се затворят в домовете си и да не правят нищо, защото ключов проблем така или иначе е изолацията им. Правото да не се работи е правото да не бъде определяна човешката ни ценност от продуктивността като работник, от възможността да бъдем наети на работа и да получаваме заплата... за възможността да се култивира скептична нагласа към значимостта на труда“²⁵. Прекомерният фокус върху продуктивността и полезността като критерии за човешка ценност и добър живот, както и като водещ фактор, чрез който оценяваме нивото на социална интеграция или степента на уважение към хората с увреждания, може да донесе повече вреда, отколкото полза, особено в настоящия локален контекст. Несъмнено има гласове, които маркират и други възможности и хоризонти на човешкото и на ценността му, но струва ми се, че те остават по-скоро в тишината на частното пространство на грижа, отколкото в зоните, в които протича политизирането на живота с увреждане.

Третата уговорка е, че анализът се фокусира единствено на нивото на (само)описанията, на рамките, избрани и мобилизирани в протичащата работа по конструиране на идентичности на живота с увреждане. В този смисъл съвсем не търся „истинските“ или най-автентичните убеждения или преживявания на активистите и респондентите. Интересувам се единствено от доминиращите фигури, които стратегически или „автентично“, циркулират и моделират публичните образи на живота с увреждане, както и от техните ефекти. Иначе казано, залогът е най-вече лицето на активизма, свързан с уврежданията, в България. Мисля, че той не трябва да позволи да бъде колонизиран от продуктивисткия етос.

25 Taylor, S. (2004). The Right Not to Work: Power and Disability. *Monthly Review*. Достъпно на: <https://monthlyreview.org/2004/03/01/the-right-not-to-work-power-and-disability/>.

I. Увреждане и капитализъм

Проблемът за труда има много специално място по отношение на живота с увреждане. Именно (не)участието в света на труда се оказва основен фактор, през който дефинираме ключови положения: природата и степента на увреждане, формата на подкрепа за хората с увреждания, и статутът изобщо на живота с увреждане като социална позиция и идентичност, която можем легитимно да оценяваме или отпратим към периферията като неизбежно „бreme“.

Под „природа“ и „степен“ имам предвид дефинирането на увреждането през „количеството“ изгубена (или оставаща) работоспособност и усилията то да бъде определено в проценти и разпределено в групи от съответната институция, а именно трудово-експертната лекарска комисия (медицинската експертиза).²⁶

Под „форма на подкрепата“ за лицата с увреждане имам предвид голямата борба в рамките на активизма на хората с увреждания, както и в академичните и интелектуални начинания в това поле - как да изглежда социалното им включване и как обществото да го осъществява по най-оптимален начин. Най-общо казано, тази борба до голяма степен е свързана с дилемата „работа или под-

26 „Концептуалната основа на понятието за недъг (impairment) е в първите списъци с възможни трудови злополуки в индустриалното производство – списъци с физически или други медицински състояния, към които е прикачен съответен процент. Това начинание почива на две допускания, ключови за понятието за недъг. Първо, постулира се съответствие между конкретно телесно състояние и по-абстрактното понятие за „загуба“ (loss). Загубата се мисли като загуба на „способността да изкарваш прехраната си“, като „работоспособност“, като „икономическа загуба“ или „функционална загуба“. Всички варианти допускат връзка между телесно състояние и по-абстрактната идея за работа, за действие (performance). Второ, допуска се, че лицето, човекът (или по-конкретно, способността му да функционира) е сбор от аритметично манипулируеми отделни единици (entities). Така човешкото функциониране (performance) трябва да се квантифицира, така че увреждането да може да се схване през идеята за липсващи части. Така недъгът става сбор от единици, които могат да бъдат извадени от предпоставената цялост на индивида“ (Stone, D. (1984). *The Disabled State*. Philadelphia: Temple University Press, с. 110).

помагане“. Традиционно голяма част от западния активизъм през ХХ век иска да утвърди един позитивен образ на живота с увреждане и да покаже, че най-вече през включването в продуктивния, платен труд може да се осъществят най-пълноценното включване в обществото. Последното е пряко свързано с посочения по-горе трети момент, а именно „статуса“ на живота с увреждане, тоест натовареното с множество значения позициониране в йерархията, простираща се от човешките същества, които се етикират, концептуализират и преживяват от обществото най-вече като „бреме“, до онези, които са образцови граждани – успешни и продуктивни.

Иначе казано, в отношение към света на продуктивния труд се дефинират едва ли не всички най-фундаментални характеристики на живота с увреждане – какво е човекът с увреждане, на какво може да се надява (като подкрепа) и какво трябва да прави (да работи или да концептуализира по друг начин „ценността“ си).

В исторически план пребиваването на увреждането в света на труда има различни превъплъщения и практически ефекти. Множество изследователи, коментатори и активисти отбелязват, че рядко в репрезентациите на хората с увреждания те фигурират като „работници“; по-скоро доминира представата, че увреждането ги извежда от този свят и че по принцип то няма трайно и „заслужаващо си усилията“ място в него. За да разберем по-добре същността на активистките борби, насочени към връщането на хората с увреждания в системата на продуктивен труд и изваждането им от системата на подпомагането, която винаги е носила своята стигма, тук съвсем бегло ще скицирам доминиращата представа за отношенията между увреждане и труд.

Ефекти на индустриализацията върху живота с увреждане

Вероятно можем да обобщим, макар и пределно схематично, че продуктивисткият етос и императивът за труд произвеждат двоен ефект върху живота с увреждане – освобождаващ и потиснически. Освобождаващият ефект на идентифицирането на хората с увреждания със света на труда и прегръщането на каузата на включването им в него от страна на активистките общности, според мен в най-изчистен вид можем да видим в т.нар. социален модел на увреждането (social model of disability) и в движението за независим живот. За тези две активистки идеологии, променили много за хората с увреждания, и достатъчно зрели, че да не се изчерпват единствено с акцент върху продуктивността, ще стане дума отново по-нататък.

Потисническият ефект има своя корен в отношението между индустриализация и увреждане. Дори да звучи донякъде пресилено, можем да кажем, че през труда индустриалният капитализъм уврежда (disables), при това поне по два начина – пряко и косвено. Пряко – чрез бруталната експлоатацията на работници още от зората на индустриализацията. Косвено – чрез последвалото изключване от света на новия тип производителен фабричен труд на хората с „нетипични“ тела, които не могат достатъчно ефективно да участват в него.

Хроничното производство на цяла нова „деформирана раса“ (или класа) в началната фаза на индустриализацията се коментира подробно – от Уилям Дод, „недъгавият от фабриката“, който сам се нарича така в автобиографичния си разказ от 1841 г., през Маркс и Енгелс, до Томпсън в „Раждането на британската работническа класа“ и множество други съвременни изследователи. Експлоатацията от ранна детска възраст трайно се отпечатва върху телата на работниците, трансформира се в специфични за различните отрасли недъзи – липси, изкривявания, несиметричности. Условиата на труд произвеждат характерни физически и интелектуални характеристики, а постоянната изложеност на риск от трудови злополуки се отразява на „социалните и моралните им навици“.²⁷ Телесните аномалии за тази социална група са правилото, а не изключение. Повсеместността на недъга става едно от централните основания за страховете от „израждане“, така характерни за XIX век, и съответно за прокарването на редица ключови реформи и социални промени. Те са свързани със законодателството, регулиращо безопасността на труда, възникването на идеята, че работодателите трябва да носят отговорност за нараняванията и заболяванията на работниците, получени вследствие от труда им, както и отделянето на хората с увреждания от голямата група на нуждаещите се от социална помощ – като бедните и безработните например.

Но с напредването на индустриализацията и с все по-силния фокус върху максималната ефективност работодателите са склонни все по-малко да наемат на работа хора с увреждания – промяна, която има тежки последици за тях и семействата им. В новата тейлъристка схема на труд – нарастваща скорост на производство в механизирана среда, строга дисциплина, строго спазване на разписания, стандартизиране на производствените норми – са необходими здрави, лесно обучаеми, взаимозаменяеми тела.

Наред с това, новото законодателство, прието в редица страни между 80-те години на XIX век и 1910 г., предвиждащо ком-

27 Вж. Turner, D. and Blackie, D. (2018). *Disability in the Industrial Revolution. Physical Impairment in British Coalmining 1780-1880*. Manchester: Manchester University Press.

пенсации за работниците при злополуки и заболявания, има и обратен ефект – то кара работодателите да разглеждат хората с увреждания като потенциално бреме и допълнителен „разход“.

Тази историческа ситуация се превръща в концептуалната основа на споменатия по-горе социален модел на увреждането. Един от „бащите“ му, Вик Финкълстийн, го формулира по пределно еднозначен начин: „увреждането“, по същността си, е продукт на индустриалния капитализъм, именно защото икономическите трансформации радикално „изхвърлят“ хората с увреждания от пазара на труда, а това довежда до все повече стигматизиране, изолация, институционализация. А институционализацията „израства от коравосърдечното осъзнаване, че хората с увреждания все още могат да бъдат остоковени ... те носят повече „стойност“ за БВП, когато заемат легло в институция, отколкото когато живеят в собствените си домове“.²⁸

В предходните фази на социално-икономическо развитие, например в аграрните общества, когато производството е било в по-голяма степен свързано с дома и семейството, е имало и повече свобода как точно да се организира трудът, как да се разпредели във времето, какъв да бъде ритъмът му и т.н. Иначе казано, прединдустриалният живот е предоставял пространство за повече гъвкавост и е позволявал на хората с увреждания да влизат в различни продуктивни или други социално оценностявани роли. Индустриализацията елиминира всичко това и отправя хората с увреждания към периферията на продуктивността, която съответно носи всички съответни стигми на „бремето“.

Накратко, социалното изключване на хората с увреждания е пряка функция от извеждането им от полето на продуктивния, наемен труд, което се случва при прехода към модерния капитализъм, основан върху труда на индустриалния работник. Капиталистическите производствени отношения се характеризират с разделение на труда, произвеждащо неспособност (*disabling division of labour*), т.е. един „исторически специфичен механизъм, който се стреми да максимизира „тялото“ като икономическа сила, дисциплинирайки присъщата му неуправляема хетерогенност и подсигурявайки подчиняването му на индустриалния ритъм. Това включва историческата девалоризация на трудовата сила на хората с увреждания - ситуация, която продължава и до днес“.²⁹ Изтласкването на увреденото тяло от организираното пространство на фабриката фактически затваря труда в стремежа си да го превърне в перфектно синхронизиран, координиран, регулизиран ансамбъл от максимално ефективни телесни движения: „отделянето на зо-

28 Вж. Taylor, S. (2004). *The Right Not to Work: Power and Disability*.

29 Вж. Gleeson, B. (1999). *Geographies of Disability*. London: Routledge, с. 133.

ната на платения труд от домашното пространство и възходът на модерната институция [за затваряне на „зависимите“, б.м. И.Д.] изиграват решаваща роля за материализирането на ... капиталистическите трудови отношения, създавайки обособени [...] социални пространства за труда и за нетруда“.³⁰ Границите на двете зони допълнително биват укрепени от медико-хигиенното изчистване на публичните пространства от „отклоняващите“ се тела, които все по-еднозначно се възприемат като социална и морална заплаха.

Всички тези усилия са насочени в крайна сметка към съхраняването на системата на труда като първична и предпочитана през стигматизирането по различни линии – икономическа, морална, естетическа, хигиенна – на пребиваването в системата на нуждата (т.е. на социалното подпомагане) и елиминирането на възможността тя да се разглежда позитивно като „привилегия“. Както казва Кралската комисия, която дискутира основните принципи на ключовата реформа в законите за бедните през 1834 г. във Великобритания: „Всяко пени, което бива дадено и по този начин открива възможността положението на получаващите помощи да изглежда по-привлекателно от това на независимия работещ, е дадено в полза на лениостта и греха“.³¹

На фона на подобна историческа констелация е естествено движението за права на хората с увреждания през втората половина на ХХ век да концептуализира социалното си изключване през отпадането си от света на труда и съответно - да разгледа напускането на стигматизираната система на нуждата като постижимо тъкмо през обратното включване в „всекидневието на труда“ и постигането на независим живот. Майкъл Оливър, аргументирайки се защо според него най-добрият инструмент срещу бедността и изключването е платеният труд, пише: „трудът е от централно значение в индустриалното общество не просто защото произвежда богатата, които поддържат живота, но и защото създава конкретни форми на социални отношения“.³² Така ако напускането на системата на труда се разглежда като корена на почти всички форми на потисничество, които хората с увреждания търпят, то естествено е активизмът да насочи жилото си именно към този факт и да се опита да го промени. Всъщност именно така се ражда въпросният социален модел – един марксистки активистки проект.

30 Пак там, с. 104-5.

31 Morgan, K. (2004). *The Birth of Industrial Britain: 1750-1850*. Harlow: Pearson, с. 135.

32 Oliver, M. (1989). Disability and dependency: A creation of industrial societies? In L. Barton (ed.), *Disability and dependency*. London, UK: Falmer Press, с. 51.

Два леви активистки проекта: труд или подпомагане

През 1976 г. е публикуван документът “Фундаментални принципи на увреждането”.³³ Значимостта му, заявена в самото заглавие, не е просто симптом за ситуативна претенциозност: това вероятно е най-важният документ в историята на движението на хората с увреждания във Великобритания.³⁴ Имайки предвид постиженията на въпросното движение, сред които е утвърждаването и операционализирането на социалния модел, то очевидно става дума за факт, наистина фундаментален за историята на активизма на хората с увреждания изобщо, за формирането на специфична идентичност и за колективно действие.

Документът обикновено се цитира при всички последващи реконструкции на социалния модел като се посочва формулираната в него дистинкция между „недъг“ (impairment) и „увреждане“ (disability), която полага по радикален начин последното като ефект на социално потисничество и напуска схемата на индивидуалния модел на „личната трагедия“ както го нарича Майкъл Оливър. Тук обаче ме интересува друго в този документ, а именно контекста, без който всъщност не може да се разбере в пълнота дълбочината, смисълът и спецификата на идеята за потисничеството.

Той всъщност е дискусия³⁵ между UPIAS и Disability Alliance, като първата организация е от напълно нов тип – тя е съставена само от хора с увреждания, докато втората следва традиционния модел на организации за хора с увреждания, а именно включващи и такива, но не ръководени от тях.³⁶ Както казва Питър Бересфорд този текст ни

33 UPIAS/Disability Alliance. (1976). *Fundamental Principles of Disability: Being a Summary of the discussion held on 22nd November, 1975 and containing commentaries from each organization*. London: The Union of the Physically Impaired Against Segregation and the Disability Alliance.

34 Вж. Beresford, P. (2010). Peter Townsend, Disability, Fabianism and Self-organisation – an Enduring Difficulty. An Obituary. *Disability & Society*, 25(2), с. 253.

35 В Младенов (2008) може да се намери кратко и ясно представяне на основните моменти в сблъсъка между въпросните организации, ситуирано в конкретния исторически контекст.

36 Вж. Beresford, с. 254.

предлага уникална възможност за достъп до позициите на тези две организации относно увреждането и по-специално касаещи отношението между увреждане и бедност - едната се основава върху фабианския подход към социалната политика, а другата е ключов аспект на тогава зараждащия се социален модел, формулиран в рамките на самоорганизиращите се общности на самите хора с увреждания.

В този сблъсък централен залог е как да се осъществи освобождението на хората с увреждания или иначе казано: коя е най-ефективната и адекватна форма за социално включване и осигуряване на възможности за човешко процъфтяване. Алтернативите са включване в света на платения труд (каузата на UPIAS) и осигуряване на максимално обхватна схема за получаване на парично подпомагане от държавата (каузата на Алианса). Обвинението на UPIAS срещу Алианса е категорично:

Анализът, предложен от Алианса, не прави опит да схване колко централен е фактът на изключването ни от труда като корен на бедността, царяща сред физически увредените хора... Но битката за постигане на включване в стандартния наемен труд е най-жизненоважната част от борбата за промяна на организацията на обществото, така че хората с увреждания да не са вече оцетени чрез изключване от пълноценно участие. Само когато всички физически увредени хора в трудоспособна възраст бъдат подкрепени да осъществят приноса, на който са способни, в обичайни трудови ситуации, само тогава ще бъдат изградени сигурни основи за пълно интегриране в обществото. Всички други ситуации, от които физически увредените хора са изключени, са свързани в последна сметка с тази основополагаща изключеност от наемния труд (employment). (UPIAS/Disability Alliance, 1976: 15-16)

Целта на Алианса, както и преди това на Групата за парично подпомагане при увреждане (Disablement Income Group), за установяване на държавна схема на социални помощи или „пенсии“, разгледана на фона на този базисен принцип на UPIAS не е нищо друго освен инструмент за утвърждаване на зависимостта на хората с увреждания, за увековечаване на „историческата зависимост на физически увредените хора от подаяния“. В същността си социалното подпомагане повтаря „стария призив да бъдем съжалявани, което е все едно паничката на просяка в модерна форма. Преди сто години подобен призив за държавна милостиня... би имал някакъв смисъл. Но днес, когато технологичните и социалните трансформации радикално са изменили възможностите да вземем в собствените си ръце, независимо, контрола над живота си, ако продължим да акцентираме върху неспособността и безпомощността ни, то това означава да

се оковем в още повече вериги, вместо да се борим за освобождение. Това, от което наистина имаме нужда е да бъдем подкрепени да осъществим своя максимално активен принос към обществото като пълноценни негови членове“ (UPIAS/Disability Alliance, 1976: 15).

С този ключов жест на съпротива, UPIAS всъщност приема един от най-важните в исторически план опити увреждането да бъде реситуирано по радикален начин – от системата на нуждата и бремето в тази на труда и на всичко, което върви с него – автономия, независимост, продуктивност и т.н.

Няма как да не признаем всички реални и забележителни политически и практически постижения на активизма, вдъхновен от подобна концептуализация. И мисля, че няма как да не изпитваме и известна тъга и съжаление, че в локалния ни контекст, въпреки упоритата, дългогодишна борба на активистки ядра като „Център за независим живот“, отсъства подобен *par excellence* политически момент на институиране на радикално новото, което можем да видим както в историята на случването на UPIAS, така и в събитието „движение за независим живот“ в САЩ, доколкото и в двете ситуации имаме радикален и успешен подривен жест по отношение на традиционния социален ред. Като цяло вероятно няма да е невалидно обобщението относно полето на уврежданията, че в България отсъстват особено решителни публични борби за рекласификация или пък, ако има, се водят най-вече в затворените зони на деполитизацията, където трудно биха могли да се родят нови колективни идентичности.

И въпреки възхищението от подривната мощ на гнева,³⁷ когато се опитваме да отговорим на въпроса дали силното оценностяване и императивът за „продуктивност“ през труда в локалната ни ситуация е тъкмо ефективната активистка стратегия, а и инструмент за адекватно социално включване по примера на социалния модел от неговата зора, трябва да имаме предвид поне две неща. Първото е, че самият социален модел отчита едностранчивостта на подобна „трудова утопия“ – нещо, на което ще се спра по-конкретно в последния параграф. Второто е, че вече пребиваваме в различен социален, икономически и политически контекст в сравнение с онзи, който социалният модел така ефективно разпознава като потисничество през 70-те години на XX век.

Струва ми се, че тъкмо тази ситуация наблюдаваме в локалния ни контекст – жестокото обещание на труда и продуктивността

37 Ед Робъртс, създателят на движението за независим живот, недвусмислено заявява, че най-хубавото, което имат в това движение е именно гнева. Вж. Pelka, F. (2012). *What We Have Done. An Oral History of the Disability Rights Movement*. Amherst and Boston: University of Massachusetts Press, с. 31.

ефективно функционира, съблазнява ни с обещанията за „истинско“ бъдеще и ни кара да вярваме, че човешката ценност следва да бъде легитимирана най-вече през тях. Съответно, хората с увреждания, които правят видим неизбежния провал на подобно обещание, провокират срам, враждебност и морализирано отвращение. Но преди да се опитам да покажа това в третата част и да обсъдя някои от ефектите му по отношение на активизма, ще се спра схематично на почвата, в която според мен тази неолиберална идеология така добре вирее, а именно социалистическият продуктивизъм и превъплъщенията му по отношение на живота с увреждане тогава.

II. Социалистически продуктивизъм: „всекиму според труда“

Дотук видяхме как капиталистическият тип обществена организация прави така, че систематично императивът за продуктивност да колонизира все повече жизнени пространства и все по-обширни зони от субективностите ни. Заедно с това продуктивността става ключов критерий за „човешка ценност“ през процес на припокриване на един обширен морален регистър със способността за икономически принос. Съответно на това протича отделянето на непродуктивните тела и изпращането им по социалната периферия.³⁸ Именно това, както стана ясно, се концептуализира като корен на потисничеството на хората с увреждания в капиталистическия ред.

Но както и други изследователи показват, продуктивистката логика не е присъща единствено на системите, които обикновено идентифицираме като капиталистически. Тя се оказва по-обща логика на модернизацията и обхваща и социалистическите системи, самообявили се за антикапиталистически.³⁹ Това показва, че вероятно всъщност става дума за ефекти на процеса на формиране на модерни, индустриализирани държави, за които приоритет е производството и „създаването на условия, в които автономното индивидуално поведение да отговаря на държавния интерес“.⁴⁰ Несъмнено продуктивизмът в двата лагера е различен – социалисти-

³⁸ През последните години към понятието за „непродуктивни тела“ (Mitchell, David T. and Sharon L. Snyder. (2010). *Disability as Multitude: Reworking Non-Productive Labor Power. Journal of Literary & Cultural Disability Studies* 4(2), сс. 179-193) се насочват много лявоориентирани теории на увреждането. Надеждата е, че то може да изиграе ключовата роля на точката, която по радикален начин остава отвъд логиката на капитала, доколкото това са субекти на съпротива поради простия факт, че са неспособни на труд (*unfit for labour*), мислен като най-дълбинното основание на човешката ценност. Така могат да се открият пространства на негативността, които да стимулират появата на нови, по-солидарни, колективни форми на живот. Към това ще се върна в последната част.

³⁹ Вж. Hartblay, C. (2014). A Genealogy of (post-)Soviet Dependency: Disabling Productivity. In: *Disability Studies Quarterly* 34(1).

⁴⁰ Пак там.

ческият е патерналистки, впрегнат за целите на централно планираната, догонваща индустриализация и изискването за пълна заетост, докато неолибералният обслужва усилването на конкуренцията в един децентрализиран пазар, който изисква гъвкава организация на наемния труд – но и в двата случая имаме принуда към труд.⁴¹

Най-общо казано, тази част от изследването ще се опита да покаже, че неолибералният продуктивистки императив, щрихиран по-горе, има своя стабилна основа също и в официалната социалистическа политика по отношение на живота с увреждания. И това, разбира се, не е теза, която се формулира за първи път.⁴² Целта ми тук ще е да прибавя повече конкретни гласове от миналото, по-точно гласовете на експерти от полето на държавното осигуряване и ТЕЛК. От тях наистина не можем да научим какво точно се е случвало във всекидневното взаимодействие на труд и увреждане, в работата на медицинската експертиза, или в отношенията между ръководители на предприятия, профсъюзи и т.нар. трудоустроени,⁴³ но

41 Mladenov, T. (2017). From State Socialist to Neoliberal Productivism: Disability Policy and Invalidation of Disabled People in the Postsocialist Region. In: *Critical Sociology*, 28-29.

42 Вж. например Mladenov, T. (2017); Phillips, S. (2009). “There are no invalids in the USSR!”: A Missing Soviet Chapter in the New Disability History. *Disability Studies Quarterly* 29(3); Završsek, D. (2014). Those Who Do Not Work Shall Not Eat! A Comparative Perspective on the Ideology of Work Within Eastern European Disability Discourses. In: Rasell, M. & E.larskaia-Smirnova. (eds). *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy and Everyday Life*. London: Routledge, сс. 184-203; Kalinnikova, L. and S. Trygged. (2014). A retrospective on care and denial of children with disabilities in Russia, *Scandinavian Journal of Disability Research*, 16(3), сс. 229-248 и др.

43 Намек към това има в следните коментари, от които виждаме, че явно партийната линия не е била посрещана еднозначно с радост в предприятията: „Има обаче и стопански ръководители, макар и малко, които предпочитат да се освободят от трудоустроените... [защото] не били пълноценни работници и служители, че са в тежест на фонд „работна заплата“, и на колектива, и не съдействат за увеличаване на производителността на труда“ (вж. Лилков, Д. и Д. Анчев. (1969). *Трудоустрояване на работниците и служителите*. София: Профиздат, с. 19).

Повече от намек има в архивите от края на 40-те години в СССР, където се вижда, че има директори на колхози, които опитвайки се да се избавят от недостатъчно продуктивните инвалиди изпращали доноси за тях, че са „тунеядци“. Подобни практики накарали самият главен прокурор по

можем да придобием представа какъв е бил официалният идеологически хоризонт, какви са били амбициите, проектите, реториката на режима. Те несъмнено са важни фактори по отношение на реалните практики и форми на субективизация тогава, а цялата констелация пък е важна за разбирането, анализа и евентуално за промяната днес.

Вероятно няма да е пределно силно обобщението, че една от популярните фрази, които често се цитират, за да се демонстрира и защити „по-човешкото“ лице на социалистическата система на социална подкрепа и „грижа за човека“ в сравнение с капиталистическата, са Марковите думи от „Критика на Готската програма“ от 1875 г. „от всекиго според възможностите, всекиму според потребностите“. Иначе казано, става дума за общество, което трябва да подчини икономическия напредък на общото благоденствие и което има като своя основна цел разпределението според нуждите на хората, а не според това, което те дават в замяна (своя труд и продуктивност). Очакването, че системата би следвало да функционира именно така, е още по-силно, когато става дума за най-уязвимите членове на обществото.

Официалната политика, обаче, на ниво документи и реторика – ни сблъсква със съвсем друга реалност. Тя е категорично продуктивистка⁴⁴ и няма никакви намерения да крие това: като принцип на политиката по отношение на уврежданията се издигат Лениновите думи „от всекиго според възможностите, всекиму според труда“.⁴⁵ Както казва един от основните специалисти в тази област по отношение на СССР и съвременна Русия: „сред водещите мотиви в съветския подход към увреждането, от самото начало, най-устойчивият е ,който не работи, няма да яде“.⁴⁶

онова време да отбележи факта на нарастваща дискриминация спрямо инвалидите от войните (вж. Физелер, Б. (2006). *«Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе*. Достъпно на: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/nishhie-pobediteli-invalidy-velikoj-otechestvennoj-vojny-v-sovetskom-soyuze.html>).

44 По-точно е да се каже, че тя е медикализирана и продуктивистка, но първият пункт ще остане извън обхвата на настоящото изследване.

45 Вж. Ленин, В. И. (1917). *Государство и революция*, V глава. Достъпно на: <https://www.marxists.org/russkij/lenin/works/lenino07.htm>.

46 Това е принцип, фигуриращ в Конституцията на СССР от 1936 г. или т. нар. Сталинска конституция. Вж. Iarskaia-Smirnova, E. (2011). ‘A girl who liked to dance’: Life Experiences of Russian Women With Motor Impairments’, in M. Jäppinen, M. Kulmala and A. Saarinen (eds.). *Gazing at Welfare, Gender and Agency in Post-socialist Countries*. Cambridge Scholars Publishing.

Принципът „всекиму според труда“ е обявен от Ленин за базисен в преходния етап от социализъм към комунизъм, докато все още има необходимост от натрупване на блага. Тъкмо той се полага в основата на официалната политика към хората с увреждания първо в СССР, а след това и в социалистическа България. Както казват социалистическите експерти по медицинско-трудова експертиза, чиито думи ще чуем по-подробно по-нататък, тук следваме съветската трудово-експертна школа като я „внедряваме творчески“.⁴⁷ Трудоустройването, организирано от държавата,⁴⁸ трябва да е практическият му израз: „по пътя на правилното трудоустройство... инвалидите ще се почувстват отново строители на социалистическото общество със съзнанието за необходимостта на техния труд, което ще бъде от полза както за тях, за повишаване на материалното им състояние, и като лечебно средство, а така също ще бъде от полза и за обществото, с което те са свързани чрез своя труд“.⁴⁹ Представено по този начин, то изглежда като съвършено решение за всички въвлечени страни. Но изключителният фокус върху труда и винаги съпътстващото го изискване за „ползност“ по отношение на обществото има своите тъмни страни - логиката на обмен, на икономизиране на присъствието на човека в обществото се утвърждава еднозначно и върви заедно със съответното разделение на „заслужаващи“ и „незаслужаващи“ или както се казва тогава - „непълноценни“. Това се вижда пределно ясно в йерархията на уврежданията според тяхната причина, която социалистическата политика създава, и за която ще стане дума след малко.

Идеолозите и коментаторите на трудово-лекарската експертиза твърдо полагат въпроса какви да бъдат принципите, според които да се организира подкрепата за лицата с увреждания в цитирания по-горе думи „всекиму според труда“. Това неизменно е принципната рамка, когато се дискутира „инвалидният проблем“, защото е необходимо радикално да се изкорени представата, че държавата е длъжна да се „грижи“ за всеки еднакво, макар лозун-

47 П. Пенчев и Л. Каменов. (1978). *Трудово-лекарската експертиза в неврологията и психиатрията*. София: Медицина и физкултура, с. 7.

48 В Указа за обществено подпомагане от 22 септември, 1951 г., Чл. 7 задължава всички ведомства, учреждения, предприятия и организации да настаняват насочените към тях инвалиди от ТЕЛК от войните и фашизма. За инвалидите от фашизма и войните и техните семейства, както и за слепите и глухонемите се предвижда създаване на трудово-производителни кооперации по специален правилник, одобрен от министерски съвет. Вж. Иванов и др. (1956). *Основи на лекарската трудова експертиза*. София: Профиздат, с. 49.

49 Пак там, с. 52.

гът да е, че това е социалистическият фундаментален принцип и „всенародно дело“. Всъщност подкрепата за хората с увреждания е „дозирана“ (друго забележително патерналистко и дисциплиниращо определение, което се използва и досега⁵⁰) и стъпва на принципа на обмена – колкото си вложил, толкова заслужаваш: „през целия този [социалистически; б.м., И.Д.] период действия принципът ‘от всекиго според възможностите – всекиму според труда’. Оттук и принципната постановка – колкото по-малко труд дава човекът на обществото, толкова по-малко ще получава“.⁵¹ Съответно при комунизма, когато има достатъчно блага „физиологичната потребност от труд ще остане, и то от общественополезен труд ... и ще се изрази в труд за обществото. Това ще бъде израз доброволен, без да се разчита на възнаграждение... Тогава ще бъде в сила принципът ‘всекому според потребностите“.⁵² (Иронична изглежда – макар вероятно да не е мислена така – тезата, че всъщност в комунизма потребностите няма да са от друго, а тъкмо от труд. Тогава те ще бъдат „задоволени“ напълно, но вече без възнаграждение).

И така, фундаментът на социалната политика към хората с увреждания е „според труда“. На този етап – социалистическия – нищо не е даром. И този принцип получава практическият си израз най-ясно в класификацията на „инвалидите“ според ключовото значение, което се придава на т.нар. „причинна връзка“ – кога и как лицето е изгубило трудоспособността си. Именно причината показва колко „грижа“ е заслужил инвалидът.

„Възвръщане към труд“: социалистическо дисциплиниране на инвалидите

Социалистическата дефиниция за „инвалидност“ изцяло се определя през връзката с трудоспособността. Иначе казано, социалната полезност на гражданина се измерва през потенциалната роля в производството и степента на увреждане се определя

50 Вж. „дозиран туризъм“: Съюз на инвалидите в България. Достъпно на: <http://www.disability-bg.org/bg/activities.php>.

51 Доцов, Д. (1970). *Трудоспособност и възнаграждение*. София: Профиздат, с. 79.

52 Пак там, с. 81.

според потенциала за работа.⁵³ Това не е изненадващо, имайки предвид изключителната фокусираност върху труда в социалистически контекст и неимоверните усилия, които се полагат на всички управленски нива да се повиши производителността, да се преизпълняват нормите, да бъде накаран социалистическият човек да разпознае в себе си и култивира тази негова най-определяща потребност – да се труди. Както посочват редица изследователи, съветският подход към увреждането е не „индивидуалният, трагичен“ модел, който социалният модел критикува от момента на появата си във Великобритания, а един функционален модел на увреждането, базиран на експертна оценка на „полезността на съответния индивид за обществото“.⁵⁴ Този функционален модел се обявява официално за биосоциален, като „социалното“ тук е не друго – например независим живот или човешко процъфтяване – а именно способност за работа, за общественополезен труд.

В СССР през 1930 г. с постановление на Партията се обявява недостиг на работна сила в промишлеността и в други сектори на народното стопанство, което пречи на осъществяването на социалистическото строителство с желаната бързина. Все пак, както казва Ленин, „Главният интерес на пролетариата, след завоюването му на държавната власт, е увеличаването на количеството продукти, повишаване в огромни размери на производителността на труда... възстановяването на едрата промишленост“.⁵⁵ Следователно е естествено погледът на управляващите да се насочи към „резервната армия на труда“: „Заводи, рудници, фабрики се бореха за всеки квалифициран работник, а органите на общественото осигуряване държаха на пенсии стотици хиляди инвалиди от трета група, които биха могли да работят в производството, ако за тях бяха установени съответните стимули“.⁵⁶

Липсата на работници е един от факторите, който налага преформулирането на заварения подход на медицинска експертиза. Другият фактор е научната идеология по това време, която налага да се осъществи „дисекция на научно-естествения фронт“, която раз-

53 Phillips, S. (2009). “There are no invalids in the USSR!”: A Missing Soviet Chapter in the New Disability History. *Disability Studies Quarterly* 29(3).

54 Пак там.

55 Ленин, Вл. И. (1970). *Проект тезисов о роли и задачах профсоюзов в условиях новой экономической политики*. Цит. по Кабакчиева, П. и Бояджиева, П. (2019). *(Не)възможният синдикализъм*. Строители и учители през комунизма. София: Cielia, с. 35.

56 Марцинковски, В. И. (1952). *Лекарска експертиза на труда*. София: Наука и изкуство, 130.

крива „редица методологически извращения в някои научно-профилактични дисциплини, в това число и в лекарската експертиза“.⁵⁷

Тези „извращения“ имат корена си в капиталистическото разбиране за увреждане и съответната организация на социалната подкрепа. Съветският модел се самолегитимира тъкмо през критиката на капиталистическата система – стандартен ход по отношение на много социални практики, научни дисциплини и институции от онова време. Ето как описва разликата между капиталистическата и социалистическата медицинска експертиза Петър Антов, управител на Държавния институт за обществено осигуряване през 1949 г.: „системата от мероприятия за правилно използване на непълноценните, ограничено работоспособни лица, остава неразрешен поради самата същност на капиталистическата система на стопанството“. В нея господства „ненаучен метод за определяне по един чисто формален начин на изгубената работоспособност“ и той е чисто биологичният.⁵⁸

Още в тази критика, уж алтернативните принципи, които се утвърждават, илюстрират мощта на продуктивистката социалистическа логика. Основният проблем на този чисто биологичен капиталистически подход еднозначно следва от императива да се дисциплинира и мобилизира всеки ресурс в името на продуктивността, да не се пропусне нито едно лице, което може да работи дори малко. Биологичният подход води до „изкуствено увеличение на броя на инвалидите“, произтичащо от това, че „често се признава инвалидност на работоспособни хора като така се култивира у тях мисълта да живеят на чужда сметка, респективно на държавата“.⁵⁹ Иначе казано, ако подхождаме чисто медицински можем автоматично да признаем един телесен недъг или хронично заболяване за фактор, който принципно пречи да се работи каквото и да било. Но ако подходим функционално, т.е. релационно, и определяме увреждането като отношение между конкретно тяло и конкретен тип трудова дейност (или в типичния социалистически жаргон – когато поставим лекарско-трудова експертиза на научна основа), тогава броят на инвалидите ще падне драстично, защото мнозинството ще бъдат „възвърнати към труд“.

Затова съветският подход се самоназовава „биосоциален“ и обръща специално внимание на „средата“, което гарантира да не се допусне „изкуствено увеличаване на числото на инвалиди-

57 Пак там.

58 Антов, П. 1950. *Трудът на ограничено работоспособните в СССР и у нас*. София: Стопанско развитие, сс. 8-9.

59 Пак там, с. 18.

те-пенсионери“.⁶⁰ За тази цел държавната грижа трябва да е строга, дисциплинираща, патерналистка, а не разглезваща, каквато е капиталистическата: „Лекарите в комисиите [тук се има предвид „буржоазният“ етап от историята на общественото осигуряване, организирано по капиталистически модел; б.м., И.Д.] често се водеха от хуманитарни, а не от държавнически съображения и леко скланяха да определят достатъчен процент изгубена работоспособност, за да може молителят да добие право на пенсия. Лекарите не водеха упорита борба със симулантите, които не подбираха средства, за да се сдобият незаслужено с пенсия“.⁶¹ Реалността е вместо това, че „огромното болшинство инвалиди запазват отчасти работоспособността си“ и „както от социална гледна точка, така и в интерес на инвалида, е да се привлече към производителен труд“.⁶²

Тези капиталистически недъзи следва да бъдат решени от системата на трудоустрояване. Както посочва Петър Антов през 1950 г. въпросите за „настаняване на работа“ очакват своето разрешение и са „нещо, което инвалидите, военни и трудови, отдавна желаят и очакват, за да бъдат и те полезни на родината си заедно с целокупния трудещ се български народ, в изграждане основите на социализма“.⁶³ Трудоустрояването официално е обявено за „израз на грижа спрямо лицата с намалена трудоспособност и една от формите на профилактиката, насочена главно към възстановяване на трудоспособността на работника или служителя и предпазването му от инвалидност“.⁶⁴

Трудоустрояването е „профилактика“, защото се приема, че трудът има „лечебна сила“: „укрепва вярата, повдига самочувствието, влияе благотворно върху здравето“, а „когато се ползва пенсия, остава една личност физически и морално непълноценна“, ако няма трудова дейност.⁶⁵ Съществен аспект е т.нар. „компенсаторно приспособяване“ към труд, което, както казват тогавашните експерти, е изключително „многообразно“. Идеята за него произтича от теорията на Павлов за решаващата роля на средата и именно тя е теоретичната основа на лекарско-трудова експертиза. Формите на „компенсаторно приспособяване“ са „най-актуалната проблема“, над която работят цели научни звена.⁶⁶ Никой не трябва да има съмнения, че

60 Пак там, с. 62.

61 Пак там, с. 67.

62 Пак там, с. 23.

63 Пак там, с. 3-4.

64 Лилков, Д. и Д. Анчев. (1969). *Трудоустрояване на работниците и служителите*. София: Профиздат.

65 Антов, сс. 10-14.

66 Марцинковски, с. 48.

„Именно в СССР, където грижата за инвалидите е всенародно дело и където на лицата с най-различни дефекти и заболявания са осигурени всички възможности за рационално трудово преустройство в техен морален и материален интерес, компенсаторното приспособяване на организма към труда достига своето съвършенство“.⁶⁷

След като възвръщането към труд е основната задача, то ясно е, че основен въпрос е определението на работоспособността. Работоспособността трябва да се разглежда функционално, т.е. тя се формира във взаимоотношението между ресурсите и спецификите на тялото и средата. Идеалът, разбира се, както видяхме и по-горе по повод индустриализацията на Запад, е съвършено хармоничното взаимодействие, което трябва да увеличи максимално производителността на труда. Както здравото тяло може и трябва да се слее с машината и с хрононормативността на труда, същото трябва да може и увреденото тяло. Дори ефективността никога да не е същата, това трябва да бъде водещият принцип.

Разбира се, увреденото тяло е предизвикателство по различни линии – не само поради факта, че по-трудно може да встъпи в стандартния работен стил и ритъм, който индустриализацията налага и за който стана дума в първата част. Доц. Доцо Доцов посочва и следното затруднение при определянето на трудоспособността: „Човек може да отговаря на изискванията на трудовите процеси, но в същото време да бъде опасен за околните, да носи зараза [...] или пък да страда от такова заболяване или дефект, които да бъдат отвращение сред околните [...]. Без да се държи сметка за това би било практически невъзможно да се извършва качествена експертиза [...]. Ето защо тези два елемента [способностите и въздействието върху околните, б.м., И.Д.] винаги трябва да се включват в „изискванията, които се предявяват към човека от професионалния труд“, в „това, което е длъжен да даде“.⁶⁸

Средата пък, от своя страна, подлежи на внимателно „обследване“: за правилно трудоустройство трябва да се вземат предвид множество фактори: „кой е този човек, къде работи, професионална подготовка, квалификация, образование“.⁶⁹ Затова е необходимо за се изготви „производствена характеристика“, включваща всички тези данни. Ако те липсват комисиите трябва да ги изискват, да правят проучвания в предприятията, учрежденията или в дома на освидетелствания.⁷⁰ Марцинковски нарича този процес „произ-

67 Пак там, с. 56.

68 Вж. Доцов, с. 8.

69 Вж. Антоу, с. 51.

70 Вж. (1964). Сборник от материали по трудово-лекарската експертиза. Профиздат.

водствено обследване“ и допълва следните фактори: „изясняване на степента на изпълняване на производствените норми, наличието или липсата на брак в работата, поведението в цеха, отношенията с обкръжаващите, степен на обществена активност, честотата на отпуски по болест“. Наред с това е необходимо и битово обследване, което да провери „в каква степен поведението в дома съответства на оплакванията му“ и това се прави от „опитни сестри-проверители“.71 Не на последно място значение има и психологическият профил, който обуславя т.нар. „волеви пълнеж към труд“72 или иначе казано „положителното емоционално-волево, комунистическо отношение към труда в системата на социалистическото общество“.⁷³

Социалистическата „инвалидна йерархия“

Строгостта на подхода включва не само внимателна преценка кое тяло към каква работна позиция може да се „прикрепи“ и „борба със симулантите“, но и изключително прецизно ретроспективно насочено проследяване кога точно и как е била изгубена работоспособността или част от нея. Капиталистическият биологичен подход и по тази линия се оказва твърде „мек“ – той позволява като „инвалиди“ да се определят „всички лица, неспособни за работа, без да се взима под внимание времето и причините, поради които е изгубено здравето“. Така в една група попадат „военните и гражданските инвалиди и недъгавите по рождение“.⁷⁴ Отговорът на въпроса защо те не бива да са в една категория всъщност е и едно от най-еднозначните свидетелства за амбициите на продуктивистката социалистическа логика, която лежи както в основата на социалната политика, така и иска да изгради етоса, който да роди „социалистическия човек на бъдещето“. Всъщност налице е ясна йерархия вътре в голямата група на лицата с увреждания: уврежданията, получени извън връзката с труда или с военни действия са на дъното ѝ. Това е така, защото социалната подкрепа се дава, едва когато е заслужена, тоест стъпва на споменатия вече принцип на заслужеността – колкото си вложил, толкова ти се полага, или „всекиму според труда“.

71 Марцинковски, с. 90.

72 Вж. П. Пенчев и Л. Каменов. (1978). *Трудово-лекарската експертиза в неврологията и психиатрията*. София: Медицина и физкултура, с. 17.

73 Вж. Иванчев, Хр. и др. (1956). *Основи на лекарската трудова експертиза*. София: Наука и изкуство, с. 16.

74 Пак там, сс. 9-10.

Иначе казано, статутът на лице с увреждане се определя не само по отношение на оставащата способност за участие в продуктивния труд, но и от това колко полезен обществен принос имат тези лица преди да са получили съответния телесен недъг или заболяване. В много от документите и книгите по въпроса многократно се повдига проблема за „военните и трудови инвалиди“ и е естествено да възникне въпросът за това каква - очевидно по-специфична - категория са родените с увреждания или хората, които са придобили увреждане или заболяване преди включването си в трудовата дейност. Краткият отговор е: те са маргинализирани в очите на властта. Онези, които са получили уврежданията си заради работата си или заради участие във война имат повече привилегии от другите.⁷⁵ Както посочва Лев Индолев – журналист и важна фигура в руския активизъм за правата на хората с увреждания в постсоциалистическия период – „не всички инвалиди са създадени равни“. Първи са инвалидите от Втората световна война, следвани от пострадали в други войни, след това инвалидите от военна служба, от министерствата и други държавни институции, след това са пострадалите при трудова дейност, следвани от инвалиди от случайни инциденти, „които сами са си виновни и накрая – хората с вродени увреждания, на които пък изобщо никой не им е виновен“ и следователно дължен.⁷⁶

Макар грижата за всички тези уязвими граждани да е обявена за „всенародно дело“, тя не е за всички, а трябва да се заслужи: „практическото приложение на този принцип [на грижата; б.м, И.Д.] не може да е еднакво за всички трудещи се и за всички условия – то е неразривно свързано с причините, довели до промяна на трудоспособността“.⁷⁷ „Причинната връзка“ е важен фактор за определяне размера на пенсията⁷⁸. Съответно, при инвалидност, „получена преди лицето да се включи в трудовите процеси“, например когато е настъпила „в трудоспособни лица над 18 години, но невключили се в общественополезен труд по тяхно желание. Към такива лица обществото няма никакви задължения“[...], защото сами са пожелали [...] и не са дали нищо на обществото.“ Те заслужават „Най-много минимална издръжка в бедстващи случаи“, защото така обществото „справедливо ще накаже и принуди да участва с общественополезен труд всеки“; към такива нетрудоспособни обществото трябва „да е най-строго“⁷⁹.

Съответно, когато става дума за инвалидност от детството или

75 Вж. и Phillips (2009).

76 Лев Индолев, цит. по Phillips (2009).

77 Вж. Доцов, с. 52.

78 Пак там.

79 Пак там, с. 53.

за т.нар. „случайни инвалиди“, „пенсията – трябва да бъде в размер на обезщетение, а не в размер, който да осигурява на лицето нормален доход и условия да не участва в трудови процеси [...]. Така заболелият ще бъде принуден от обществото да участва в общественнополезен труд [...]. По този начин, нека повторим, обществото ще принуждава лицето да участва [...] в общественнополезния труд“⁸⁰.

Още през 1950 г. по повод причинната връзка между заболяване и изпълняваната служба, твърдо се заявява, че ако страданието не е придобито във връзка със службата молбата за съответен статут се отхвърля.⁸¹ През 1952 г. е преведена на български книгата на Б. И. Марцинковски „Лекарска експертиза на труда“, която през същата година излиза в СССР. В самото ѝ начало ясно се казва, че „нямат право на пенсии [...] инвалидите от детинство и случайните инвалиди“⁸². Първите са станали такива още преди трудовата си дейност, вследствие от вродени дефекти, детски паралич, улична травма. Вторите, поради нещастен случай или заболяване, но такова, което не е настъпило в периода на работа в качеството си на работник или служител. Пенсия за инвалидност се получава „само при наличие на необходимия трудов стаж“.⁸³

В тази линия на твърдо обвързване не само на помощта, но и на самия статут на инвалид с полагания труд, особено любопитен е следният пример, който се дава в чл. 20 на Инструкция №3931 за работата на ТЕЛК, обн. в Известия, бр. 90/9. XI. 1962 г. Общото правило е, че „когато групата инвалидност е определена на основание на чл. 55 от Правилника за прилагане на Закона за пенсиите и страданието, придобито след започване на трудова дейност се подобри, а трудоспособността за работата, към която лицето се е приспособило, се възстанови, не се определя инвалидност“. Приведеният пример е пределно еднозначен: лице, преболедувало в ранно детство детски паралич с остатъчни явления – пълна парализа на двата долни крайника, се е приспособило на работа като шивач. По време на трудовата си дейност се разболява от туберкулоза, поради което става за дълъг период от време нетрудоспособно. За тази си нетрудоспособност получава първа група инвалидност. При преосвидетелстване, когато имаме възстановяване от туберкулозата и лицето може да работи отново като шивач, инвалидност не се признава.“⁸⁴

80 Пак там, сс. 44-45.

81 Вж. Антоу, с. 62.

82 Вж. Марцинковски, с. 13.

83 Пак там, с. 14.

84 Вж. (1964). Сборник от материали по трудово-лекарска експертиза. София: Профиздат.

С други думи, инвалидността се обявява за релационно състояние, което на пръв поглед звучи като в духа на социалния модел, но реално е изцяло функция на едно пределно тясно разбиране за способност за действие и дейност (performance). Очевидно може да е и един единствен тип работа, към което лицето е „приспособено“ (употребата е винаги в страдателен залог), без да се обръща никакво внимание дори на способността за всекидневно самообслужване. Пак ще повторя: официално, през 1962 г. лице с пълна парализа на долните крайници, което е успяло да се приспособи към една единствена професия, дори не към трудова дейност в по-широк смисъл, не е лице с увреждане. И това е част от съветската традиция и експертиза. През 1941 г. например, се подготвя „Инструкция“ (по точно „Инструктивное письмо о работе ВТЭК в условиях военного времени, 9 августа 1941 г.), с което се призовава към изключителна строгост при „обследване“ на инвалидите и се забранява да получават такъв статут лицата, които могат да работят предишната си професия, дори да са изгубили око или крайник.⁸⁵ Дори на мнозина ветерани от войната (онези, които формално са на върха на йерархията) им е отказан статут на лица с увреждания и следователно от тях се изисква да работят, или пък са определени като частично нетрудоспособни от „трета група“, която е за най-леките увреждания. И това е при положение, че усилията, насочени към преквалификация са незадоволителни, а техническите съображения неразвити. Любопитни са и трансформациите в реториката за т.нар. „всенародно дело“ и „грижа“: ако през 1941 г. работата се обявява за „право“ на хората с увреждания, по-късните нормативни документи я определят като „дълг“, а след това и като „принудителна мярка“.⁸⁶

След 1960 г. в СССР единствено организациите на слепите и глухите имат големи предприятия. Макар сегрегацията на работниците с увреждания да е проблематично „решение“ на безработицата сред тях, ползите не трябва да се игнорират. В контекст, в който интегрираният труд се счита за невъзможен, а по-късно – 1968 – дори се забранява хората с увреждания да търсят друга работа извън институцията заради „административно удобство“, те дават възможност за участие в колектив, за допълнителни приходи, както и за придобиване на специалния статут на ударници, т.е. изключително продуктивни работници.⁸⁷

85 Вж. Физелер, Б. (2006). «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе. Достъпно на: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/nishhie-pobediteli-invalidy-velikoj-otechestvennoj-vojny-v-sovetskom-soyuze.html>.

86 Пак там.

87 Вж. Phillips. (2009). Интересно свидетелство за първоначалния почти из-

В заключение може да се каже, че социалистическият проект за рационално организиране на полето на уврежданията го управлява по няколко начина и във всички ясно се вижда водещата роля на труда, продуктивността и най-важното - морализацията на зависимостта, незаслужеността, паразитирането. Тук се спрех по-подробно на един от тях, а именно трудоустрояването като израз на т.нар. „Павловски биосоциален подход“. Паралелно протича отпращането на онези, от които не може да се очаква никаква продуктивност, по периферията на обществото: институционализация на напълно нетрудоспособните, включително и за да не се отклоняват техните семейства от продуктивен труд.⁸⁸

Друг аспект на „грижата“ са корективните амбиции на специалната педагогика, тогава и доста след 1989 г. известна като „дефектология“ – един в крайна сметка еднозначно медикализиран подход, който се опитва да нивелира максимално различията, а ако това не е възможно – да отдели в съответните институции. Целите на дисциплината произтичат „преди всичко [...] от интересите на нормалните, средно развитите, деца“. През това „трябва да разберем необходимостта от специални грижи за отклоняващите се[...]“, отделянето им е в интерес на нормалните“, а обучението им трябва да спомогне първите да не станат „тежест на обществото“.⁸⁹ На този фон изобщо не са изненадващи и евгеничните копнежи на първите специалисти по генетика, които виждат, например в пренаталната диагностика, начин „семейството и обществото да се пред-

цяло трудов подход към глухите и глухонемите в началната фаза на социализма в България, е вестник „Тишина“, който е официалното издание на Съюза на глухите и започва да излиза през 1957 г. В броевете от края на 50-те и началото на 60-те години, в огромната си част статиите са посветени на постиженията на току-що основаното предприятие „Тих труд“, на изпълнението и преизпълнението на нормите, на съревнованията, които се организират, на договорите за доброволен труд, на обещанията на трудовите колективи на Тих Труд да се трудят всеотдайно като благодарност към Партията т.н. В този дух е и девизът им: „Макар и лишени от слух и говор, тези трудещи се обичат всеотдайно труда и в своето трудово увлечение забравят нещастieto си. Лишени от възможността да се наслаждават на музика, те правилно са избрали за девиз думите – „Трудът е нашата песен!““ (в. Тишина, 4, с. 1, „Пред Първи май“).

88 Golemanov, H. and Popov, M. (1976). *Social Welfare in the People's Republic of Bulgaria*. Trans. by D. Lambrinov. Sofia: Sofia Press.

89 Генчо Пиръов. (1960). *Детска психология с дефектология*. София: Наука и изкуство, сс. 465-66.

пазят от създаването на телесно и душевно непълноценни деца“;⁹⁰ които „са не само нещастие за семейството, но и бреме за обществото, което поддържа и трябва да поддържа специални институции за тяхното отглеждане, рехабилитация, обучение и др. Всичко това изисква много средства и грижи... Тези стотици предотвратени нещастия в семействата имат голям ефект и за обществото“.⁹¹

Във всичко това виждаме колко еднозначно наследство има по линията на стигматизирането на човешките същества, които без много колебания биват обявявани за „бреме“ за обществото заради своите „непродуктивни“ и консумиращи твърде много ресурси тела и умове. При почти тоталната липса на активистка фаза,⁹² съответстваща на движенията за права, включване и независим живот като съществуващите на Запад, а и в бившия Източен блок, е важен и болезнен въпрос дали местният активизъм изобщо е способен на „догонващо“ развитие. Защото по-голямото предизвикателство е „изпреварващото“ развитие, благодарение на което да припознае като свои каузите на солидарността и на съвместната борба на различните групи угнетени и уязвими – нещо, към което се стремят някои нови леви активистки лагери в различни страни. Следващата част се опитва да илюстрира песимистичния извод, че на този етап това изглежда по-скоро като непосилна задача.

90 Цонева, М. и П. Генкова. (1976). *Наследственост и болести*. София: Медицина и физкултура, с.87.

91 Цонева, М. (ред). (1984). *Медико-генетична консултация (Профилактика на наследствените болести)*. София: Медицина и физкултура, сс. 318-9.

92 Аналогът у нас е Центърът за независим живот – София, който за съжаление не успя да увлече „критична маса“ последователи и поддръжници.

III. Локални „възли“ на жесток оптимизъм и ненавистта към техния провал

В тази част ще се спра по-подробно на продуктивистката реторика, която стана особено видима по време на протестите на родители на деца с увреждания през 2018 г. и в последвалите ожесточени дискусии и словесни престрелки между тях и национално представителните организации на и за хора с увреждания. Най-еднозначно това се случи в различните онлайн пространства – като Фейсбук страницата на самия протест „Системата ви/ни убива“ (преди разцеплението сред майките, за което споменах в началото), както и в профилите на различни знакови публични фигури, които бяха от двете различни страни на конфликта.

Тук ще направя две особено важни уговорки, свързани именно с това разделяне на „лагери“⁹³ и сформирани на своеобразни съюзи във всяко от двете „крила“, което протече по време на протестите. Първата е, че дори няма да изброявам кои организации, институции, публични фигури бяха сред най-видимите участници и кой от коя страна застана. Причината е, че бих искала настоящият текст категорично да остане извън това противопоставяне и да не бъде привидян като глас „за“ единия лагер и „против“ другия. Най-важното основание за това е, че продуктивистката фигура и реторическата игра с (не)заслужеността и (не)зависимостта (или иначе казано въпросът „кой е бреме за обществото“ и кой е „(без)полезен“) се използваше и от двете страни. Освен това, другият корпус от данни

93 Най-общо двете крила първоначално бяха „протеста на майките“ и националнопредставителните организации на и за хора с увреждания като конкретните политики, които най-вече бяха във фокуса на противопоставянето, бяха личната помощ (като важен елемент не само по отношение на реалното социално включване и независим живот на хората с увреждания, но и като част от Конвенцията за правата на хората с увреждания на ООН, подписана от България през 2015 г.) и ТЕЛК (т.е. какъв да бъде характера на експертната оценка). Впоследствие настъпи разцепление сред майките и така се появиха две инициативи „Системата ви/ни убива“ и учредената в края на 2018 г. „Системата ни убива всички“. Последната се опита да заложил на това, че настоящото статукво е вредно и опасно не само за хората с увреждания, но и за много други групи. Този призив за солидарност по-скоро не успя да се превърне в устойчив активистки модел.

– интервютата и фокус-групите – в които проследявам къде и как се появява копнежът по продуктивност, не са обвързани с протестите и сформирването на враждуващи съюзи. На по-общо ниво, участниците във въпросните съюзи, реториката, каузите, образите на живота с увреждане, политиките, които се предлагат, и които се утвърждават от двете страни са много важни въпроси, свързани пряко с възможността или невъзможността за промяна в полето на уврежданията в България, но всичко това изисква отделно изследване.

От друга страна, както и ще се види по-долу, по-голямата част от цитатите (от контекста на протеста), приведени от мен, свидетелстващи за гостоприемността спрямо продуктивисткото „жестко обещание“, идват от лагера на майките. Това е така по следните причини. Действително, тяхната активистка реторика доста еднозначно разчиташе на въпросната логика на обмена („трябва да вложиш, за да получиш“ и още по-силно: „трябва да си влягал, за да имаш изобщо право на искания“). Налице са изказвания, които показват, че тази реторика е стратегически избрана, тъкмо защото се допуска, че обществото би откликнало на нея, че би приело само подобен тип икономическа аргументация. Този активистки избор е не по-малко показателен от спонтанните коментари в същата – продуктивистка – посока по време на интервютата, защото и двете показват силата и дълбочината на интернализирането на тази представа за ценността на човека. Показват, че икономизацията е колонизирала представите ни за колективност и „заедност“, за това какво ги прави възможни и легитимни.

Иначе казано, наистина в т.нар. протест на майките икономизирането бе по-видимо. Но в същото време, ако искаме изобщо да говорим за „активизъм“ и „активистки стратегии“ в полето на уврежданията, да оценяваме ефектите им и евентуално да отправим предложения за подобряването им, тогава по необходимост ще говорим много повече за „майките“, отколкото за участниците в другия съюз. С това искам да кажа не друго, а че този протест, особено в началото му, преди последвалото разцепление, бе според мен едно от най-значимите събития на активистката сцена в България в сферата на живота с увреждания. И точно защото бе такъв и имаше реален потенциал, си струва и да бъде критикуван по линия на един от фундиращите го стратегически избори.

Втората уговорка е, че както няма да споменавам кой от коя страна застана, така няма да коментирам и конкретните политически залози, искания, предложения за реформи и т.н. Това е така, защото нямам амбиции този текст да препоръчва политики, да дава насоки за реформи и т.н. Той ще се опитва да се движи единствено по следите на продуктивизма, да отчита и критикува ефектите му.

„Вложение“

Изказванията от страна на активистите в различните фази на протестите или публичните инициативи на „Системата ни убива“ са категорични и многобройни. Често те са форма на защита на необходимостта от радикална реформа на системата на медицинска експертиза и нуждата от индивидуална оценка, която да не е изцяло медиализирана. Добър пример е следната публикация във Фейсбук на майка, която бессредосновнително протеставпо-ранните му фази:

И така с тази оценка на потребностите да се направи нужното, за да се осигури на всеки такъв човек достъп до образование и работа, та ако ще и един бутон за вдигане на бариера да натиска или копче на точна линия за производство на найлонови торбички... Един сериозен процент от хората с увреждания, на които такава обслужване се предостави, ще могат да работят и да допринасят с труда и с ПОЛЕЗНОСТТА си за благо на цялото общество. Уверявам ви, че никой не желае да бъде паразит и да бъде насилва тикан като контингент на социалното министерство... Губи се ужасно много полезен потенциал.

Това фактически е „гръбнакът“ на наратива, който активистите от протеста избраха, при това не за първи път през 2018 г., а и при предишните протести (пак казвам, че протест на родителите има всяка година от 2012 насетне). Ето изказване от 2017 г. например: „чрез интеграция на децата с увреждания, те ще станат по-полезни за държавата, а тяхното negliжиране в никакъв случай няма да излезе по-евтино“.⁹⁴

В биографичните интервюта и фокус групите с майки на деца с увреждания ясно се откроява същият основен „възел“. Ето как майка от Варна коментира възможността детето ѝ да работи, подчертавайки, че „трудова заетост“ е много важна и затова тя всеки път, когато има възможност, я обсъжда и иска да бъде дискутирана сред местната общност на родители: „[Че] нещо е направило [детето с увреждане], и което е най-важно, че те [децата с увреждания] ... и към обществото дават своята дан“ (РЗ, Фокус-група №2, Варна).

94 Вж. Майко Мила. (2017). Нов протест на майки на деца с увреждания, настояват за закон за личната помощ. Достъпно на: <https://maikomila.bg/>
%D0%BD%D0%BE%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B0-%D1%81-D1%83%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD/.

В биографичните интервюта мотивът за вложението, респективно инвестирането, често се появява и понякога се рамкира директно през логиката на обмена:

Всички разходи, които се правят за хората с увреждания, за децата с увреждания, за родителите, са един вид инвестиция... то се връща, обаче трябва да се знае къде да се инвестира, в кои дейности да ги подкрепиш, така че тези хора да могат да бъдат полезни за останалите. Хората с увреждания не са социално слаби, някакви нуждаещи се, те могат да бъдат полезни на обществото, както и родителите. (Станимира, 34-годишна, грижи се за дъщеря със спина бифида, домакиня)

Тук по напълно еднозначен и спонтанен начин се вижда и кое е най-тъмната сянка на полезността, нейното най-радикално отрицание. То дори не е просто непродуктивността, а е животът, зависим от социалното подпомагане, това да си „някакъв нуждаещ се“ – презрението в тази фраза трудно би могло да остане скрито. „Продуктивността“ и „полезността“ в локалния активистки и всекидневен опит на увреждането се схващат, мобилизират и желаят именно през работата, през участието в наемния, платен труд. Казано най-просто, трябва да се работи и трябва да се желае да се работи. В този смисъл, императивът за труд и инвестиране структурира и утвърждава един силно морализиран режим на конструиране на образи на живота с увреждане, стигматизиращ пребиваването в системата на нуждата, т.е. зависимостта от социално подпомагане. На този мотив ще се спра по-подробно след малко.

Друга майка споделя своята тревога за бъдещето (това е един напълно универсален емоционален регистър) на нейната дъщеря, която е „донякъде със съхранен интелект“, че няма да може никога да намери своето място в социално предпочитане например или в друга форма на подкрепена заетост:

Ето, това е големият проблем, защото всичките усилия, все едно са отишли напразно... ти просто си създад един човек, който е пригоден да се обслужва сам. Да не тежи на никого. Може да се обслужва сам, но сега в един момент идва това, че не стига само това, не стига, трябва и още нещо да има... (Несрин, 57-годишна, грижи се за дъщеря (от три близначки) с ДЦП, социален работник, председателна сдружение „Радост за нашите деца“)

Затова майката иска тя да създаде подобна форма на заетост, за да има дъщеря й „място под слънцето“, дори да „може да пуска само бъркалката за тесто“. На коментара на интервюиращия, че момичето може и да пише, майката отговаря:

„Може и да пише, да, но може да отчита някаква продукция“.

Сходна базисна увереност, че родителската грижа, вложена през годините на отглеждане и развиване на потенциала на децата с увреждания, ще получи най-добрата „отплата“, ако детето работи се вижда и при майка на син със синдром на Аспергер. За него тя казва, че „държи той да ходи на работа... да се чувства полезен. Сега борбата на мен и на тези родители като мен, е да направим социални предприятия, за да може тия младежи някъде да работят, иначе, обяснете ми, какъв е смисълът от този труд, който положихме?“ (Катерина, 51-годишна).

В този смисъл, „оценностяването“ на самите те хора с увреждания често се мисли през труда:

Човек трябва ... да се позове на моженето. Да, много неща могат. Те могат... Един на двайсетгодишна възраст е завършил масово училище и може да бъде озеленител. Другият, в инвалидна количка, може да прави нещо друго, третият може да почиства... [Но системата е такава, че] щом си с увреждане, ти си невалиден и си инвалид. (P2, Фокус-група №1, Варна)

Логиката на обмена, спомената по-горе, особено ясно изкрystalизира в много често срещаната реторична фигура, която обвързва индивидуалната полезност и продуктивност на гражданина с факта на плащане на данъци – очевидно, че „приносят“ към обществото преимуществено се разглежда именно в тази доста едноизмерна и ограничаваща схема. Тя многократно бе мобилизирана от активистите по време на протестите и изглежда те считаха, че това е рамката, която по най-легитимен и естествен начин би привлякла съюзници за каузата. Ето какво казва една от майките, която бе сред най-активните в началото на протестите през април, 2018 г.:

Аз съм с образование, което предполага една добра работа, съответно добър доход, така че той да бъде добре облаган с данъци от държавата и в този смисъл бих могла да допринасям сериозно всеки месец за приходите в бюджета като всеки нормален човек.

Няма как да не впечатли увереността, че връщането в полето на „нормалността“, откъдето увреждането е „извадило“ майката и детето, може да стане чрез плащане на данъци. Друга майка, също сред най-изявените активисти в началните фази, използва същата схема:

Да предположим, че съм човек с двигателно увреждане, но имам умствения капацитет на Бил Гейтс, ужасно добър ай ти съм, мога да изкарвам хиляди, съответно държавата да ми взема за данъци много пари месечно, с

които съответно подпомагам и аз като всеки бюджета.

Този „възел“ се открии и в биографичните интервюта:

Ако ние като родители имаме нормален живот, работим и т.н., и човека с увреждане има нормален живот и семейството му, всички работят и плащат данъци. (Р4, Фокус-група №1, Варна)

Приведените дотук цитати демонстрират вярата на активистите, че демонстрирането на икономическа „полезност“ и логиката на обмена са базисни легитимационни маркери за това те изобщо да отправят искания към обществото и да се надяват на подкрепата му. В следващото изказване, което ще цитирам, се вижда, че това не е просто временно стратегическо решение, а дълбока и осъзната увереност. Ето го аргумента, който може да легитимира искания и да обоснове нечия нужда от подкрепа:

Имаме полезен ход, ... а този полезен ход е да продължим с протест, ама не защото сме нещастни, а защото има несправедливо разпределение и порочно и некомпетентно харчене на пари... с тази логика можем да искаме подкрепата на ОБЩЕСТВОТО, а не защото сме нещастни.

В казаното от майката, всъщност имплицитно се заявява, че страданието винаги, включително в техния случай, е личен, индивидуален проблем, който не позволява търсене на колективна и структурна помощ или промяна. И това е от фундаментално значение за профила на протестите: въпреки че различаха на онова, което социалният модел е искал през 70-те години и насетне, а именно – права, независимост, достойнство, те всъщност се различават от него по тази ключова специфика – те индивидуализираха проблемите и се опитаха да търсят съмишленици с реторика, основана единствено на представата, че в крайна сметка обществото се крепи само на икономически обмен.

Ето и още едно свидетелство в думите на същата майка, което показва, че привличането на съюзници се мисли не през някаква фундаментална специфика на човешката ни ситуация - като страданието, уязвимостта и нуждата от солидарност например, - а през икономическата логика:

Проблемът на младия мъж не е проблем на младия мъж, а на всеки един от нас, на цялото ни общество. Ама изобщо не само защото днес той е с ампутирани крака, а утре може да е някой общински или от друг ранг чиновник. Проблемът е, че този мъж е лишен от възможността да живее, работи, евентуално да повиши обра-

зование, квалификация ... И да плаща данъци, нали така.

Естествено следствие от подобно конфигуриране на взаимодействието между граждани и общество, е, разбира се, приписването на особена екзистенциална ценност на платения труд:

Никога не съм си мислела, че ще работя някога, аз мислех че цял живот ще се грижа за този човек, няколко пъти съм опитвала да започна работа, но той винаги ме е връщал, то е като едно еластично въже, като един камък на крака, който ти пречи да летиш.

Да кажем системата по някаква причина ги поема в един момент, но остават едни родители, които са напълно асоциализирани. Освен това няма как да имаш самочувствие като не си изкарал пари. А като изкараш пари сам, не можеш да повярваш. (Поля Койнева, биографично интервю)

И още едно изказване от майка в контекста на протестите: „А мама иска Гого да може да има работа след време, а не просто да изживява живота си безсмислено“.

„Паразитиране“

Другият характерен емоционален „възел“, който отчетливо изкристализира като едно от местата на закрепване както на личните наративи, така и на рамкиранията, мобилизирани от активистите, е страхът от и ненавистта към „паразитирането“, т.е. от живота в рамките на системата на нуждата, в която са поместени получаващите подпомагане. Иначе казано, това е негативното лице на продуктивността и полезността, лицето на провала на жестоките обещания за пълноценен живот. Ето и някои от гласовете на активистите: „Аз си обичам детето, но искам да работя, не да се превръщам в паразит на тая държава“ (основен активист в началото на протестите). Същата майка казва още:

От години ние молим да не бъдем третиранни като бреме за обществото и че не искаме помощи, а права. Лицето ни пред Европа явно смята, че децата ни нямат такива и ще продължат да бъдат само и единствено ползватели на социални помощи.

В биографичните интервюта много често се появява същия мотив, при това не в отговор на въпрос от страна на интервюиращия, експлицитно насочен към тези теми, т.е. фигурата на паразитирането изниква спонтанно. Майките казват: „знаете ли колко е унизител-

но да ни дават някакви мизерни помощи“ (Калина, 40-годишна, грижи се за син с ДЦП, член УС сдружение „Семеен център – Мария“), или „на нас се гледа като на такива, които нищо не носим“ и ние „сме граждани на тази държава и на нас трябва да се гледа като на граждани, не като на някаква отделна група. И аз знам, че работещите са много малко и на тях много кърлежчета сме се накачили“ (Цветана, 55-годишна, грижи се за дъщеря с умерено умствено изоставане, личен асистент), „ние не искаме да сме просещите родители“ (Р1, Фокус-група №1, Варна, 17.08.2017 г.), „непрекъснато искащи и молещи за нещо“ (Р2, Фокус-група №1, Варна, 17.08.2017 г.) и т.н.

Често се използват метафори за бреме и излишен товар: „да го работи детето това нещо и да му се заплаща, не да бъде на гърба на държавата“ (Р4, Фокус-група №1, Варна) или пък „хората като мен, които въпреки заболяването си искат да работят, за да бъдат полезни, да не лежат само на държавата“ (изказване на човек с увреждане в онлайн дискусия).

Както и по-горе стана дума, нищетата, зависима от социалното подпомагане, се оказва най-радикално стигматизираната човешка ситуация – по-унизителна и по-страшна дори от самото увреждане – това „винаги да свързват детето с увреждане със социалното“ (Р1, Фокус-група №1, Варна).

Има негативен образ, доколкото семейството на дете с увреждане е абонирано за социалната система, за член 9 - подкрепа на еди-какви си, социални помощи и то е на социалната издръжка. Защо семейството на дете или човек с увреждане трябва да е навряно в дъното на социалната стълбица... (Фокус група №2, Варна)

Както вече казах, очевидно един от най-видимите ефекти от интернализираната съблазън на жестокия оптимизъм и от страха от провала на обещанията му е (може би неволно във вихъра на увреждаването на логиката на обмена и полезността, но радикално) стигматизиране на „нуждаещите се“ изобщо. Хората, независимо дали с увреждане или не, които живеят в крайна бедност и получават социални помощи, са самото „дъно“ на социалната йерархия, те са най-страшното бреме. Ето как една майка всъщност имплицитно казва, че публичната видимост на хората с увреждания означава те да бъдат разглеждани през една единствена призма – че искат нещо, което не са заслужили, т.е. „просят“: „Не ме е страх да показвам себе си и децата си в медиите с риск да изглеждам жалка, просеща и молеща. Защото знам, че съм достоен човек и се боря за добра кауза.“⁹⁵

95 Вж. Майко Мила. (2018). „Не ни е страх и няма да отстъпим!“ Да подкрепим протеста на майките на деца с увреждания!. Достъпно на: <https://maikomila.bg/>Do%BD%Do%B5-%Do%BD%Do%B8-%Do%B5-

Фрагментации

Пряко свързан и централен ефект е производството на континуум, който ще нарека „спектр на живота с увреждания“ (disability spectrum), структуриран именно през логиката на продуктивността. Иначе казано, състоя се фундаментално разделение на „категории“ хора с увреждания (засягащо и близките, полагащи грижи за тях): „прогресивни“, предприемчиви, полезни срещу „паразити“ и „инвалиди“, „фалшиви инвалиди“, „мързеливци“ и т.н. Ето как се описва разликата от една от майките: „Ох, ама това е протест за самоутвърждаване на ИНВАЛИДНОСТТА! При това с главни букви са си го написали! Искат си инвалидите пенсия и инвалидните добавки!“ (онлайн дискусия, изказване на основен активист на „Системата ни убива!“ и до настоящия момент).

Така в България вече ефективно мобилизираме ясното разделение, коментирано от редица западни автори, а именно между „способните хора с увреждания“ (able-disabled)⁹⁶ и „инвалидите“, „незаслужаващите“ хора с увреждания, „тунеядците“. Първите са онези, които могат да бъдат включени в пазарната рационалност – телата и субективностите, които все пак могат да бъдат капитализирани или да станат част от света на труда. Те са съумели да се включат в системата чрез продуктивността си и чрез заявеното си желание и стремеж към нея. Другите не могат или още по-лошо – може би изобщо не искат и не се стараят - да изпълнят подобен императив и затова могат да бъдат оставени на бавната си смърт.

Във форумите нерядко могат да се видят подобни оценки от „широката публика“, което още по-ясно показва колко е вредно със същата логика да се „оценностяват“ взаимно отделните групи на хора с увреждания и техните близки:

На мен лично ми писна да чета за тия „искания“ на майките, отглеждащи някакви полчовеци. Нека да покажат цифри колко пари се дават на тези безполезни същества без бъдеще и колко пари получава едно нормално дете с бъдеще, което утре ще допринесе за обществото. Твърде много струват техните „Искам това, искам онова..“, а заслужава ли си??⁹⁷

%D1%81%D1%82%D1%80%Do%Bo%D1%85-%Do%B8-%Do%BD%D1%8F%Do%BC%Do%Bo-%Do%B4%Do%Bo-%Do%BE%D1%82%D1%81%D1%82%D1%8A%Do%BF%Do%B8%Do%BC-%Do%BD%Do%B5%Do%BA%Do%Bo-%Do%B2%D1%81/.

96 Вж. Titchkosky, T. (2003). Governing Embodiment: Technologies of Constituting Citizens with Disabilities. *Canadian Journal of Sociology*, 28 (4), сс. 517–542.

97 Славова, П. (2018). Пак протест: Майките на деца с увреждания –

И отново срещу майките, този път от човек с увреждане, критикуващ протестите им:

...в крайна сметка никой от обществото не ви дължи и не трябва да го превръщате в свой длъжник, особено тези, които по собствено решение са си родили децата, въпреки че са били предупредени, че ще бъдат с тежки увреждания. Всеки сам си взема решенията, поема си отговорността и си понася кръста, без да натрапва отговорността за собствените си решения на цялото общество.

Взаимните оценки кой колко „заслужава“ ставаха все по-чести в хода на публичните сблъсъци и настъпилото разцепление в лагера на майките. Самите типове увреждане започнаха да се посочват като легитимиращи или не съответните искания: „този човек е незрящ, но той е здрав и прав и със завършено [...] образование, чудно ми е от каква помощ има нужда той и такива като него“ (онлайн дискусия); или по повод възможността хора с увреждания да правят малък и среден бизнес:

...и питам аз: колко са хората с увреждания, които могат да направят малък и среден бизнес, че да влязат в него те трябва да са абсолютно интелектуално съхранени; ако той е абсолютно интелектуално съхранен, той не е човек с увреждане, ще си намери място под слънцето, защото ако е физически увреждане и ако е интелектуално съхранен има компютър, онлайн може да работи колкото си иска...

Това разделение очевидно може да бъде и особено жестоко и вредно, когато претендира да йерархизира и самото страдание, преживявано от различните хора. Това виждаме в следното изказване от онлайн дискусия:

...писна ми някой постоянно да ми казва, че съм мързеливец, паразит и фалшив инвалид... Това, че хората с пареза могат да се движат, макар и много трудно, и могат да си намерят някаква работа (някои от тях), има и такива с параплегия и други увреждания и не могат да стават от леглата. Та тези с параплегията мързеливци и фалшиви ли сме според Вас „активните“ хора с увреждания?

И още по-еднозначно в следния онлайн диалог меж-

гневни! Достъпно на: <https://www.dnes.bg/stranata/2018/10/02/pak-protest-maikite-na-deca-s-uvrejdaniia-gnevni.389362>.

ду майка на дете с множествени увреждания, обвърнала се към незряща жена със следните думи:

Какво ти е на теб? Стани като някой от децата ни, за да усетиш що е болка, защото в твоето състояние болка няма как да усетиш... Стоиш и взимаш пари наготово от държавата без да работиш, но това ще се промени с новите реформи и такива като тебе няма да получават пари на калпак... Парадираш със слепотата си и имаш наглостта да твърдиш, че си в неравностойно положение. Като се махне ТЕЛК-ът ще видиш как всички ще се научите да работите.

Един от отговорите към нея гласи: „обществото ще премине през един период, който някои ще нарекат примерно „фашизоиден“, но най-пострадали ще сте вие и вашите тотално увредени и абсолютно безполезни деца, с абсолютно безполезно съществуване“.

Забележителното тук е мобилизирането на абсолютно една и съща икономическа, продуктивистка логика от всички въввлечени, която очевидно съдейства за задълбочаване и интензифициране на индивидуализирането на проблемите, както вече коментирах по-горе, и която радикално отдалечава българския „прогресивен“ активистки модел (т.е. този на майките) от патоса на социалния модел. В същата посока на разцепление и неспособност за солидаризиране е и фактът на „технизирание“ и буквализиране на идеята за представителство. Както казва майка от „Системата ни убива“ в началото на 2019 г.: „Дали ви представлявам? Би могло да се каже, че ви представлявам, само ако сте се подписали в подкрепа на инициативата ни... Хора, кога ли ще разберете, че никой, ама абсолютно никой освен вас не ви представлява, с изключение на случаите, в които сте упълномощили някой за това“.

В допълнение към всичко това през цялото време майките настояваха, че протестът им не е политически, имайки предвид, че не са на площада, защото обслужват нечии партийно-политически интереси. Това, разбира се, демонстрира дълбокия проблем с локалните възприятия за „политическо“ и в конкретния случай допринася за деполитизиращите ефекти на тези протести. Основните активисти като че ли приеха за саморазбиращо се, че най-убедително ще бъде, ако исканията им се представят като в крайна сметка технически въпрос, дори като чисто икономическо предизвикателство (да се пресметне има ли или няма достатъчно публични средства за удовлетворяване на основната им претенция, а именно осигуряването на лична помощ), което може да се разреши експертно.

Може да се обобщи, че хората с увреждания и близките им действително са в специфична ситуация, в която трябва да утвърдят и

стратегически „изиграт“ две противоположни свои идентичности – че имат нужда от публична подкрепа, от ресурси, които да бъдат отделени за тях именно като „лица с увреждания“, и в същото време, че не искат твърде много и са в състояние да „върнат“ инвестираното в тях.

Инициативата „Оле мале“

Случаят „Оле Мале“ е вероятно един от най-еднозначните примери за силата на продуктивистката идеология днес и като че ли най-експлицитно демонстрира превръщането ѝ в морален режим.

„Оле Мале“ е социално-предприемаческото разклонение на „Майко мила“, едно начинание на Елисавета Белобрадова и Красимира Хаджииванова, като тъкмо „Оле Мале“ е онова, което ги „определя като философия“, както те сами казват. „Майко мила“ устойчиво заема ключово място най-вече в нишата около родителството, формирала се постепенно в България, като спецификата им е в ясният акцент, който се поставя върху проблемите, нуждите, драмите на родителите (повече на майката) в една култура на родителство, която е отчайващо и потискащо „детецентрична“. Иначе казано, те участват в едно здравословно пренасочване на публичното внимание от нуждите, грижите, всевъзможните форми на „развитие на потенциала“ на децата, здравето и образованието им, обратно към родителите. Казвам това, за да посоча факта, че като цяло считам инициативата „Майко мила“ за важно, интелигентно, ефектно и ефективно по различни начини начинание. Това, разбира се, не пречи да коментирам критично рамкирането на дейността им, насочена към полето на уврежданията.

Схемата, която предлага „Оле Мале“ стъпва на следната ситуация на не малко майки на деца с увреждания, както е описана от създателките ѝ: „Получава се порочен кръг, от който трудно се излезеш – за да работиш някъде, трябва да имаш възможност да излезеш от вкъщи, а за да се грижиш за детето, трябва да стоиш вкъщи. Това кара майките да се преквалифицират сами, да започнат да изучават надомни занаяти – плетене, шиене, рисуване и изработване на различни предмети, и да се опитват да се препитават чрез продажбата на всичко изработено“. Това, което прави инициативата е да предложи платформа, чрез която да се представят и купуват ръчно изработените от тях продукти.

Още самото представяне на сайта прави ключовата връзка, попадаща във фокуса на настоящия анализ, а именно приписването на фундаментална ценност на работата, която ни прави „пълноценни“, през противопоставянето ѝ на „благотвори-

телността“, т.е. получаването на готово, което е нещо унижително: „„Оле Мале“ е социално-предприемачески проект [...] в подкрепа на майки на деца с увреждания от цяла България, които искат не благотворителност или еднократна финансова помощ, а възможност да работят и да бъдат отново пълноценни личности“. И на страницата във Фейсбук се вижда ясно самоопределянето изключително през работата: „Кои сме ние? Ние сме малка, но свръх работлива организация. [...] Ако решите да дойдете и да пробвате, имайте предвид, че при нас се работи много и всичко“.

След това виждаме познатото ни оценностяване на „активните работещи граждани и данъкоплатци“, каквито майките на деца с увреждания не успяват да бъдат поради дефектната система в страната, по техните думи. Определението „жени, които работят наистина много“ е в по-тъмен шрифт в самия сайт, за да се постави напълно недвусмислено акцентът коя е най-определящата им характеристика. И още: „Отглеждането на дете с увреждане е тежка и трудна работа, която лишава майките от „лукса“ да работят нещо друго, да бъдат независими и свободни, да взимат решения за професионалната си изява“.⁹⁸

Любопитно е колко много напомня на моменти тази модерна, предприемаческа, либерална (и антикомунистическа, съдейки по множество други постове и изказвания на двете дами) реторика, на социалистическата със своя тържествен „боен“, дух, обещаващ светло бъдеще, което е само на една крачка, ако вложим своя труд и дръзновение. Само че вместо с „топлата грижа“ на Партията, днес това става с подкрепата на веригата „Фантастико“ (и на „бизнеса“). С помощта на тази конкретна компания: „Оле Мале [ще] продължи по-уверено дейността ви в следващата година и да бъде онзи фактор в живота на някои майки на деца с увреждания в България, който ще ги върне в редиците на пълноценните, активни и независими граждани на държавата“.⁹⁹ И още: „Опитваме се да създадем стабилна организация, която да подпомага усилията на майките да работят и да са независими. Учим се всеки ден да бъдем по-добри, по-силни и по-ефективни.“¹⁰⁰

Забележително е отъждествяването на доброта, сила, ефек-

98 Славова, П. (2016). *Майко мила! Ще дадем ли шанс на майките на деца с увреждания?* Достъпно на: <https://www.dnes.bg/obshtestvo/2016/12/07/maiko-mila-shte-dadem-li-shans-na-maikite-na-deca-s-uvrejdaniia.324754>.

99 Става дума за дарителска инициатива, организирана със съдействието и в рамките на въпросната верига магазини.

100 Оле Мале (п/а). *Кои сме ние*. Достъпно на: <https://www.olemale.bg/%D0%B7%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81/>.

тивност, независимост в този толкова експлицитен вид. По-нататък виждаме отново буквално възвеличаването на работата като гаранция за пълноценност заедно с няколко важни фигури: „честният труд“, с който майките отново могат да „дават своя принос за издържането на семейството и грижата за децата си“. А той върви с „бонус“, както се казва на сайта - те ще се „почувстват част от една женска общност, водена от принципите на предприемачеството“, което ще ги спаси от социалната изолация. Удивителна е комбинацията от пазарен и корпоративистки речник, реферирането към „изконни“ ценности като „честният труд“ и „добротата“, утвърждаването на чувство за общност и солидарност през „духа на предприемачеството“, като това чувство, обаче, е „бонус“. В телевизионно предаване солидарността е пряко свързана с труда, а не например с майчинската обич: към майките на деца с увреждания „чувстваме майчина солидарност, защото те нямат възможност да работят така както работим ние, защото ние работим много“.¹⁰¹

В сайта на „Оле Мале“, категорията „Майките“, която трябва да придаде плътност на начинанието през личните им истории, виждаме упоритото повтаряне на същата мантра, която трябва да демонстрира фундаменталната човешка нужда да се работи (отново в съвсем социалистически дух). Една от майките казва: „И аз съм жена като всички останали – имам мечти и искам да работя. **Искам да се знае, че имаме нужда, желаем и можем да работим, стига да ни се даде тази възможност**“ (получер в оригинала). Посланието е, че „обикновените хора“ копнеят за труд и полезност, за да са „пълноценни“: „Красимира, която освен майка, иска да бъде и обикновена жена, имаща нужда както от най-простите и малки неща, като например лично време, така и от възможност да бъде полезна за себе си и обществото“ и Диана, определена като „майка, която живее пълноценно, защото работи“ в самото заглавие на поста.

Трябва да се отбележи, че образите и реториката, които се използват от инициативата, се отклоняват от акцента върху потреблението, богатството или, така да се каже, „лъскавият“, „фенси“ лайфстайл, който често се мисли като естественото следствие на упорития, качествен труд. Тук по-скоро имаме образа на един аскетичен, протестантски, самоотвержен труд, труд като най-висш израз на морала (и тъкмо по тази причина се натрапват паралели със социалистическата трудова реторика): „Зад всичко това стои огромен труд. Първо на няколко майки, които ни дадоха силите да започнем, после на служителите на фондацията, които блъскат денонощно. И не е да блъскат в офис на Витошка, а блъскат

101 БНТ. (2017). Сайтът "Оле Мале!" в помощ на майките на деца с увреждания. Достъпно на: <https://video.bnt.bg/bg/a/sajtat-ole-male-v-pomosht-na-majkite-na-detsa-s-uvrezhdaniya-23-01-2017>.

под земята в склад. Защото това можем да си позволим.“ И още: „В „Оле Мале“ няма съзливост. Никога не сме залагали на драма, никога не сме молили за помощ. Колкото успеем - толкова“.

Това радикално „освещаване“ на работата се вижда и в решението им да определят грижата за децата с увреждания като „първата работа“ на тези майки и да я опишат така: „Това са майките на „Оле Мале“. Те стават сутрин и работят. Дори нямате идея как. Дори нямате идея колко смело. Дори нямате представа колко тежко. Колко часа спяхте последната нощ? Голямата част от тях не знаят какво е 8 часов сън от години. Специалисти са по неща, за които не сте и чували. Преживели са неща, които не сте и сънували. Отказали са се от неща, от които си мислите, че няма отказване. Те мъкнат тежко, както никоя друга жена не съм виждала. Работят толкова много, че всеки мъж работохолик би се засрамил“.

Разбира се, тук трябва да се признае и разпознаването на грижовния, афективен труд като труд, като тежка работа, която твърде често никой не признава за такава, дори самите въвлечени. Но „рецептата“ срещу него или за смекчаване на ефектите му е парадоксална – тя е още труд, „втора работа“. В този дух рекламата им гласи: „Не искам отпуск, искам втора работа. Втора работа, за да мога да се радвам на първата“.¹⁰²

Елисавета Белобрадова и Красимира Хаджииванова се опитват да впишат начинанието си и в един по-широк социално-политически контекст. Както казва Елисавета Белобрадова, те искат да създадат „един позитивен модел, активен модел... ние искаме да активираме майките... да се ползват от модел, в който те сами да изкарват своите пари...“.¹⁰³ И продължават, обяснявайки, че това, което правят те „в развитите страни го прави държавата, защото е доказано, че то има смисъл за икономиката, за държавата, за всички, [...] то не е просто едни пари се дават някъде, напротив то се влива и увеличава“. Това е разликата със стратегията на „милостинята“: „ние да не търсим милостиня, която да се даде на тези майки“, а да има „печеливш ефект и за държавата“.¹⁰⁴ „Оле Мале“ „е кауза, в която вярваме силно, защото тя реално решава проблеми, които няма как системата да реши на този етап, а именно – осигуряване на работа на майките на деца с увреждания“.¹⁰⁵

102 БНТ. (2016). „Оле-мале. Търся втора работа“ - кампания, която помага на майки на деца с увреждания. Достъпно на: <https://www.bnt.bg/bg/ole-male-tarsya-vtora-rabota-kampaniya-koyato-pomaga-na-majki-na-detsa-s-uvrezhdaniya>.

103 Пак там.

104 Пак там.

105 Пак там.

Не може да се пропусне факта, че всъщност предложената схема допълнително „закотвя“ въпросните майки в дома им и така се оказва квазиришение на проблема за социалната изолация. Реално те извършват надомна работа във времето, в което не са ангажирани с грижи за детето си, т.е. те работят във всеки промеждутък свободно време.

С подобна реторика „Оле Мале“ ясно утвърждава основните характеристики на неолибералния предприемчив, работещ неморно, отговорен, гъвкав, „активиран“ персонаж. Както посочих по-горе, интересното е стъпката назад, която като че ли се прави по отношение на потреблението и акцента най-вече върху работата като фундаментална човешка потребност. Призивът да работиш още, за да можеш да се радваш на „първата“ работа, т.е. на грижата за детето си с увреждане, е показателен за силата на продуктивизма като идеология. Сигурна съм, че създателките на инициативата са напълно наясно, че майките имат нужда и от много други неща за самите себе си – например почивка и възможност да повериш детето си на друг, на когото имаш доверие за малко или за по-дълго – защото тъкмо в тази посока сочи част от „философията“ им по отношение на родителството и майчинството изобщо. Но в „Оле Мале“ те, вероятно стратегически, са избрали да не акцентират върху почивката, а само върху нуждата от още труд и продуктивност. Това виждаме и в една от онлайн публикациите им в контекста на протестите – интервю на Елисавета Белобрадова с една от майките.¹⁰⁶ За самото заглавие, измежду всичко казано от майката, са подбрани тъкмо думите: „Искам синът ми да има работа“. (А можеше да са други нейни думи, например: „Имаме си дете с увреждане. Обичано, искано, чакано. Подарък!“).

Съвсем накратко, като обобщение на тази част: ефектите на продуктивисткия етос са поне три вредни разделения в едно, потенциално общо, поле на уязвимостта. Срещу тях би трябвало да разпознаем потенциала тъкмо на „непродуктивността“, на слабостта, немощта, увреждането и т.н. за формиране на солидарни общности.

Производство на „спектър на живота с увреждания“, структуриран именно през логиката на „продуктивността“ и „икономизацията“. Иначеказано, случисе фундаментално разделение на „категории“ хора с увреждания: „способните“ и „паразитите“. Неолибералният

106 Белобрадова, Е. (2018). *Една от майките зад протеста „Системата ни убива“: Искам синът ми да има работа!*. Достъпно на: <https://maikomila.bg/%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B0-%D0%BE%D1%82-%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B7%D0%B0%D0%B4-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82/>.

оптимизъм ни обещава, че системата на труд и потребление ще мобилизира всички хора с увреждания и ще ги изведе от нещастieto и бедността благодарение на образа на продуктивния работник. „Така предприемачът с увреждане може да се отграничи от мързеливия, непродуктивен, увреден негов ближен, благодарение на силата на пазара. Жестокият оптимизъм води до конструиране на обособени и противопоставени категории граждани с увреждания“.¹⁰⁷

Радикално стигматизиране на „нуждаещите се“ като такива (ще напомня фразата „ние не сме никакви си нуждаещи се“); хората, независимо дали с увреждане или не, които живеят в крайна бедност и получават социални помощи, са самото „дъно“ на социалната йерархия. Забележително е, че например във Великобритания в контекста на политиките на строги икономии това демонизиране се извършва „отгоре“ – от правителството и медиите.¹⁰⁸ В България, в контекста на протестите се случва най-вече „отдолу“.¹⁰⁹

Протича разделение по увреждания - кое е „истинско“ увреждане и кое не е - отново по линията на това кой и колко лесно би могъл да се включи в системата на труда. Появява се дори тезата, чу „щом имаш образование и работиш, какъв човек с увреждане си ти“, което малко напомня на социалистическия модел (напълно обездвиженото лице от Инструкцията от 1962 г., което се е приспособило към един конкретен тип труд, не получава изобщо статут на „инвалид“).

107 Вж. Goodley (2014).

108 Вж. Ryan (2019).

109 За по-подробен коментар на местната реторика от този тип, идваща „отгоре“, вж. Медаров, Г., Цонева, Ж., Христов, М. и О. Касабов. (2015). *Предприемачески дух и прозрачни предприемачи. Експертно знание, неолиберално управление и социално страдание*. София: КОИ.

IV. Отвъд „трудова утопия“?

Очевиден е фактът, че винаги ще има хора с увреждания, които не могат да работят, а понякога няма да могат да бъдат „компенсаторно продуктивни“ и техните най-близки. Както вече споменах в рамките на самия социален модел има ключови фигури, които критикуват силния фокус върху включването в платения труд като основно средство за интеграция и освобождение от потисничество. Те смятат, че класическата социална теория не е добра основа, през която да се мисли освобождението на хората с увреждания, тъймо поради силния акцент върху труда като фундаментален за човешката идентичност и като основно изискване за гражданство и пълноценно пребиваване в обществото. Дори в общество, което е направило дълбоки, реални стъпки, адекватно подкрепени финансово, за интегриране на хората с увреждания в света на труда, някои все пак ще останат изключени. Каквито и усилия да са били положени, някои от тях все пак няма да са в състояние да произвеждат блага и услуги, които да имат социална стойност, т.е. няма да могат да участват в създаването на социално богатство.¹¹⁰

Наред с този очевиден факт, дори ако обществото има желанието и успее да включи сериозна част от хората с увреждания в работната сила, ефектът от това ще бъде обратен – ще послужи като основание изключването на останалите да бъде поддържано и дори интензифицирано. В този смисъл, бъдещето, към което активизмът трябва да се стреми в никакъв случай не трябва да се изчерпва с призива за включване в системата на труда и продуктивността.¹¹¹ Един истински освобождаващ социален модел трябва да отхвърли труда като решаващ фактор за интеграцията и съответно не бива твърде ентузиазизирано да подкрепя програмите, целящи връщане на работа, като инструмент срещу изключването на хората с увреждания, защото това ще остави системата на социална подкрепа непроменена или, още по-лошо, изчерпана.¹¹² Наред с тези принципи положения имаме и другите напълно практически съображения, а именно, че при включване в платения труд хората с увреждания най-често получават ниски заплащания, а едновременно с това биват лишени от възможността да разчитат на социална помощ.

110 Вж. Abberley, P. (2002). Work, Disability and European Social Theory. In: Barnes, C. (Ed.). *Disability Studies Today*. Cambridge: Polity.

111 Abberley, P. (1996). Work, Utopia and Impairment. In: Barton, L. (ed.). *Disability and Society: Emerging Issues and Insights*. London: Longman.

112 Вж. Abberley (2002).

Сходни критики се множат през последните години и немалко от тях се опитват да предложат контраценности по отношение на продуктивността и да покажат, че контрахегемонни практики, подкопаващи изискването за продуктивизъм, отварят възможност за формирането на солидарни общности с много други групи, маргинализирани от неолибералните политики. Съответно ключов проблем, който днес стои пред активизма на хората с увреждания, е какви съюзи да бъдат формирани и кои да са съюзниците. Кой може да е съюзник и кой отпада, доколкото политиките на идентичност го превръщат във враг или пък не му позволяват да съвмести в самия себе си собствените си принадлежности.

Новата вълна на активистко-академичния фронт се самоопределя като *disability justice movement* за разлика от традиционното *disability rights movement*. Последното, на което несъмнено дължим много в исторически план, търси решения с помощта на инструментите, предоставени от съществуващата система, докато първото се фокусира върху идеите за интерсекционалност, за солидарност през общности, за солидарност през тип увреждания.¹¹³ Надеждата е, че ще могат да изобретят нови начини на съпротива срещу потисничеството и нови форми на заедност – през универсалността на човешката слабост и уязвимостта, схващана не като изключително състояние, което спъва прогреса и натоварва икономиката, а като структуриращ принцип на съвместността в едно общество, което е фундаментално взаимозависимо.¹¹⁴

Удивително е, че това обединяване, този съюз на уязвимите, на захвърлените по периферията, на „провалилите се“, които не генерират стойност и не представляват ценност, вече е осъществено тъкмо от системните играчи – властта вече се е възползвала от потенциала им за заедност и колективност, но с радикално негативен знак (има предвид обединяването „отгоре“ на „паразитиращите“ групи – хора с увреждания, бежанци, имигранти, роми, бедни, самотни многодетни майки и т.н.). Така неолибералната система вече е извършила групирането им заедно и ги е демонизирала, така че да е още по-трудно да бъде предложен достатъчно мощен позитивен и солидарен контранаратив за подобно обединяване. Докато това се случва, самите уязвими групи яростно спорят помежду си за идентичности и се фрагментират все повече.

113 Вж. Quirici, M. (2019). *Disability Studies. The Year's Work in Critical and Cultural Theory*. Oxford Academic.

114 Вж. McRuer, R. (2018). *Crip Times: Disability, Globalization, and Resistance*, цит. в Quirici (2019).

Все пак на подобен концептуално-активистки фон, който вече е устойчив факт на много места, би било твърде лекомислено в локален контекст да продължаваме да утвърждаваме, желаем, интернализираме жестоките неолиберални обещания, които със сигурност мнозина хора с увреждания, а и повечето от нас, няма никога да могат да изпълнят. Как ще защитим тяхната ценност и нужда от подкрепа, ако вече еднозначно сме възприели речници и стратегии, които изначално правят подобен ход проблематичен? Защо да губим сили за пренасочване на колективното си въображение към вторично легитимиране на положението, на факта, че те „заслужават“ ресурсите, които изискват, вместо да се опитаме да се откажем от императива на продуктивността и логиката на инвестирането и обмена още сега? Ако не успеем да насочим вниманието си в тази посока ще пропуснем възможности за печелене на естествени съюзници сред всички други групи човешки същества, които се оказват „провал“ за продуктивността. Иначе казано, ще останем слепи за възможностите за повече и по-широка солидарност, за която трудът и продуктивността няма да са единствена съблазън.

**КОЛЕКТИВ ЗА
ОБЩЕСТВЕНИ
ИНТЕРВЕНЦИИ**